

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Криза Української козацької держави 1663-1686 років»

« The crisis of the Ukrainian Cossack state of 1663-1686 »

Виконав: здобувач денної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Освітня програма Історія та археологія

Наумчук Павло Павлович

Керівник: к.і.н., доц. Полторак В.М. _____

Рецензент: к.і.н., доц. Ізбаш-Гоцкан Т.О

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2023 р.

Завідувач кафедри

(підпис) Олена БАЧИНСЬКА

Захищено на засіданні ЕК № 4
протокол № __ від _____ 2023р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

(підпис) Олена СМІНТИНА
(прізвище, ініціали)

Одеса 2023

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Початок протистояння гетьманів Тетері та Брюховецького	6
1.1. Плани влади Речі Посполитої та П. Тетері щодо Лівобережжя.....	6
1.2.Облога Глухова 1664 р. та провал воєнної кампанії.....	8
1.3.Передумови до соціального вибуху.....	10
1.4.Перехід опозиції до активних дій.....	12
Розділ II. Командувачі. Початок гетьманування П. Дорошенка	24
2.1. Командування коронного війська.....	24
2.2. Командування московських військ.....	29
2.3. Командування Правобережних та Лівобережних козацьких військ.....	32
2.4. Боротьба проти Василя Дрозденка.....	34
2.5. Лисянська козацька рада 1666 року.....	36
Розділ III. Об'єднання Козацької держави	40
3.1. Поділ України в Андрусові.....	40
3.2. Реакція на укладення Андрусівського перемир'я.....	41
3.3. Наступ гетьмана П. Дорошенка на Західну Україну.....	42
3.4. Укладення Підгаєцької угоди з Польщею.....	44
3.5. Дипломатичні кроки Москви та Правобережжя.....	47
3.6. Об'єднання України під владою П. Дорошенка.....	48
Розділ IV. Невдача спроби об'єднання Обох берегів Дніпра	58
4.1. Ставленник Речі Посполитої на Правобережжі.....	58
4.2. Обрання Івана Самойловича гетьманом Лівобережної України.....	59
4.3. Повернення Юрія Хмельницького на гетьманство.....	60
4.4. Перебіг II Чигиринського походу.....	64
4.5. Участь козаків у війні Священної ліги.....	71
Висновки	77
Список джерел та літератури	80

ВСТУП

Криза влади, що розпочалася на початку доби, що увійшла в історію під терміном «Руїна» стала наслідком збереження інституту «виборного гетьманства», спроби зміни якого інститутом «спадкової гетьманської влади» зазнали невдачі, а також через збереження ідеї «корпоративної козацької держави», прихильниками якої були значна маса рядового та старшинського козацтва. Прагнучи об'єднати обидва береги Дніпра під своєю владою, претенденти на верховну владу розпочинали бойові дії проти одне одного, підтримувані військовим втручанням з боку провідних регіональних держав, що призвело до руйнування українських земель та поділу сфер впливу країнами Східної Європи.

Актуальність теми визначається необхідністю дослідити роль демографічного, економічних, соціальних чинників на виникнення кризи влади, політично-соціальних причин утворення українських найманих військ та їх вплив на бойові дії, а також ідеологічні чинники спроб об'єднання українських земель під єдиною владою претендентами на верховну владу всупереч міжнародним договорам про поділ сфер впливу між трьома провідними країнами Східної Європи.

Метою роботи є дослідження еволюцію боротьби за гетьманську владу між представниками козацької старшини та бойові дії на українських землях з 1663-1686 роки.

Об'єкт та предмет дослідження: об'єктом дослідження є українська козацька старшина та гетьмани другої половини XVII століття. Предметом дослідження є бойові дії козацьких та іноземних військ на українських землях, внутрішня та зовнішня політика українських гетьманів у 1663 – 1686 роках.

Хронологічними рамками роботи є друга половина XVII століття – остання чверть XVII століття.

Географічні межі: Україна, Білорусь, Польща, Росія, Молдова, Угорщина, Австрія.

Методи дослідження. Дипломну роботу виконано на основі загальних наукових принципів – системності, об'єктивності, логічної послідовності, історизму.

Історіографія: одні з вагомих робіт, присвячених перебігу подій протистояння Речі Посполитої та Московського царства, присвячена робота А. Малова «Русско – польская война 1654 – 1667 pp.» [53], яка висвітлює взаємовідносини Московського царства та Війська Запорозького від гетьмана І. Виговського до І. Брюховецького включно з роботою В. Борисенко «Еволюція українсько – російських відносин у другій половині XVII ст.» [13] Передумови та перебіг Лівобережного походу 1663-1664 pp. Яна II Казимира та Павла Тетері, чисельність військ ворогуючих сторін та необхідність проведення військової кампанії дослідили у своїх роботах В. Смолій, А. Степанков «Українська національна революція (1648 – 1676 pp.)» [67], соціально – політичний фактори до розгортання Правобережного повстання 1664 – 1665 pp, спроби гетьмана П. Тетері об'єднати Україну під своєю владою висвітлено в роботах В. Газіна «Гетьман Павло Тетеря: Соціально – політичний портрет» [19] та В. Горобця «Чорна рада 1663 року. Передумови, результати, наслідки» [22], яка також висвітлює соціально – політичне становище Лівобережної України та становлення гетьманом І. Брюховецького.

Перебіг бойових дій козацьких військ Лівобережного та Правобережного гетьманатів, а також коронного і московського війська на території України та дії повстанських загонів досліджено М. Костомаровим у його роботі «Руина. Мазепа. Мазепинцы» [44] та Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків. Том 2» [87]. Передумови до становлення гетьманом П. Дорошенка висвітлені у роботі Д. Дорошенка «Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності» [35] Було опрацьовано одне з найвизначніших українських джерел з козацтва XVII ст, а саме «Літопис» Самійла Величка, який надає політичним подіям україноцентриську оцінку,

що дозволяє простежити відмінність між нею та іноземними роботами. [1]

Вплив внутрішньополітичних подій в Речі Посполитій на відносини польського уряду щодо Правобережного гетьману досліджено у роботі Крикуна М. «Між війною та радою» [46], а також Романцова В., Горб Є. «Битва під Монтвами 1666 р». [63], виникненню та функціям українських найманих військ другої половини XVII ст. присвячено роботу Сокирко О. «Лицарі другого сорту» [70]. Військово-політичні події та дипломатичні комбінації українських урядів Правобережної та Лівобережної частин України детально досліджено в праці Чухліба Т. «Гетьмани і монархи» [80], політичним настроєм козацьких мас населення - монографія Чухліба Т. «Козаки і монархи» [81]

Розділ І. Початок протистояння гетьманів Тетері та Брюховецького.

1.1. Плани влади Речі Посполитої та П. Тетері щодо Лівобережжя.

Маючи план об'єднання обох берегів під своєю булавою, гетьман Правобережжя П. Тетеря здійснював заходи щодо заохочення польської еліти до походу на Лівобережжя. В другій половині лютого 1663 року П. Тетеря віддав наказ П. Дорошенку з козацьким військом зайняти територію на Лівобережній Україні для створення бази наступу. Козацьким військом на чолі з П. Дорошенком вдалося зайняти Поток, Омельник, Переволочну, Кременчук, однак ряд населених пунктів протягом серпня – вересня були повернуті козацьким військом на чолі з гетьманом Лівобережжя І. Брюховецьким – ставлеником Московського царства, який замінив усунутого з гетьманства Я. Сомка. Однак, правлячі кола Речі Посполитої також мали намір об'єднавши коронне та литовське військо та долучивши до нього козацькі полки П. Тетері і кримських татар захопити Лівобережну Україну і відновити втрачене панування з часів Національно – визвольної війни 1648 – 1657 рр. [67, С.260 - 262]

15 липня 1663 року у Львові польський король Ян II Казимир проголосив про початок походу на Лівобережну Україну і з коронним військом чисельністю 20 тис. чоловік за підтримки 20 тис. кримських татар у вересні досяг Брацлавщини. Коронно – татарське військо з'єдналося з 24 – тис. козацьким військом П. Тетері у Білій Церкві 8 жовтня 1663 року. Командуючі військами дійшли згоди перейти Дніпро під Ржищевом, не захоплюючи Києва та Переяслава облога яких загрожувала уповільненням просування на схід. Литовському війську був відданий наказ переправитися через Дніпро і рушити на Сіверщину для з'єднання з польськими контингентами. Однак плани командування змінилися: Білоцерківський полк на чолі з М. Ханенком отримав завдання взяти в облогу Київ, Чигиринський на чолі з П. Дорошенком – Кременчук та Запорізьку Січі, Брацлавський полк

на чолі з О. Гоголем – розміститися у Лисянці, де розташовувалася артилерія козацького війська. Внаслідок роздроблення сил коронне військо налічувало 24 тис. чоловік, козацьке військо – 15 тис. чоловік на чолі з наказним гетьманом І. Богуном. [13, С.164 - 167]

В листопаді 1663 р. польсько – козацько – татарське військо діючи на Лівобережжі захоплює Борзну, Остер, Козелець, Короп, однак укріплений Ніжин об'єднане військо взяти в облогу не наважилося. На початку 1664 року коронно - татарське військо підійшло до Салтикової Дівиці і внаслідок облоги та штурму містечко було знищено, а жителів уведено татарами в рабство, про що пише Руссо де ла Валетт:

«За кілька днів потому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю. Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість» Однак взяття Салтикової Дівиці було стратегічною невдачею для коронного війська – було згаяно дорогоцінний час, який дав змогу ворогам мобілізувати сили. [50, С.115 - 124]

Лівобережні козаки на чолі з І. Брюховецьким очікували допомоги від князя Г. Ромадановського що з військом стояв біля м. Білгород перебуваючи у бездіяльності, на що скаржився гетьман в своєму письмі до московського царя Олексія. «Твоей милости желательный приятель и слуга Иван Брюховецкий, гетман верного войска его царского светлейшего величества Запорожского. Имею немалое удивление от бездействия Ромадановского, который совокупивши войско все лето стоял у Белгорода и никуда за пять верств идти не хотел, хотя имел неоднократные указания его царского величества, чтобы шел мне на помощь, в чем мне негодному холопу своему его царское величество в грамотах своих давал знать: всю осень держал

військо до вести об королевском походе на Украину, а как подлинно узнал про поход велел людям разойтись по домам. Не ведаю, не пришел ли какой лист от брата его к нему от Выговского: великое дело - приход королевских войск на Украину, никто ничем не откупиться, а своей лысой головой сил неприятельских не сдержу, некому стало верить. Изволь, твоя милость Федору Михайловичу обо всем словесно объяснить, чтобы не кручинился, ибо правду пишу, так как Украину потерять можем, будет только как на ляцкие прелести оплошаются, и пусть не верят, так как ляхи много сулят, а дают мало. [3, С.192 - 193]

1.2. Облога Глухова 1664 р. та провал воєнної кампанії

Передові частини коронного війська на чолі з польським королем Яном II Казимиром та козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Іваном Богуном підійшли до Глухова. 23 січня 1664 року дочекавшись підходу решти війська, коронне військо на чолі з Яном II Казимиром та С. Чарнецьким розпочало облогу міста. Місто Глухів мало укріплення і захищалося місцевим гарнізоном чисельністю у 5 тис. козаків на чолі київського полковника В. Дворецького. Примітним є те, що козацьке військо гетьмана Правобережжя, яке очолював І. Богун не брало участі в облозі, хоча і знаходилося під Глуховом. [26]

На вимогу польської сторони скласти зброю та відчинити ворота міста оборонці міста відмовою. Через два тижні коронне військо за наказом польського короля розпочало штурм. На світанку, після вибуху міни, закладеної під стіну Глухова утворився пролам через котрий коронне військо намагалося прорватися в місто. Однією з атак коронного війська особисто керував коронний великий хорунжий Я. Собеський, а загальне командування штурмом здійснювали польський король та С. Чарнецький, знаходячись осторонь битви. Однак перший штурм закінчився для польської сторони втратами чисельністю у 4000 – 4200 вояків. Проаналізувавши причини невдачі першого штурму, польський король Ян II Казимир встановив, що

проблеми полягали в самовпевненості та недооцінені сили спротиву гарнізону та малій прохідній спроможності утворених від вибуху мін проламів в стіні і через вісім днів від першого штурму, Ян II Казимир віддав наказ почати штурм. Було закладено дві міни більшої вибухової сили, протягом певної ділянки укріплень встановлено дві артилерійські батареї, перша налічувала 12, а друга – 6 гармат. Коронному війську вдалося прорватися, знищивши атакою кінноти і піхоти захисників проламів, але згодом московські стрільці і козаки під вогнем коронної артилерії контратакою знищили більшість нападників, примусивши решту відступити. Коронне військо втратило приблизно 4 тисячі чоловік. Бойовий дух коронного війська почав падати, а також зросла смертність від хвороб та нестачі продовольства. [43]

Дізнавшись про об'єднання війська гетьмана І. Брюховецького та князя Г. Ромадановського, що вирушило з Білгорода, під Батурином і його рух на допомогу місту, коронне військо зняло облогу з Глухова і розпочало відступ. Польському полководцю С. Чарнецькому вдалося розбити частину московського війська на р. Десна, але перебіг подій складався вкрай невдало для коронного війська – відступ продовжувався через район Брянська, до переслідування відступаючого польського і козацького війська Правобережжя приєдналися інші князі. [53, С. 42 – 43]

Московсько – козацьке військо очолюване Г. Ромадановським та гетьманом І. Брюховецьким 21 лютого 1664 року завдало поразки коронному війську під час переправи через р. Десна, неподалік села Пирогівка. Перед битвою татарське військо покинуло польського короля через операції кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка та воєводи Григорія Косагіна на території Кримського ханства, що стало внеском у перемогу над коронним військом. Розбите польське військо відступило під Новгород – Сіверський. [82, С. 218 - 236] Однією з причин невдач коронного війська під Глуховом був зв'язок наказного гетьмана І. Богуна з Глуховом – наказний гетьман,

входячи до складу членів військової ради мав доступ до інформації про плани та наміри командуючих коронним військом. І. Богуна було вбито членами королівської ради в лютому 1664 р, в селі Комань. Так обірвалося життя одного з провідних діячів доби Національно – визвольної війни 1648-1657 рр. [88]

1.3. Передумови до соціального вибуху.

Варто відзначити, що Правобережне повстання 1664 р. було не першим за правління гетьмана П. Тетері – у 1663 р. паволоцький полковник І. Попенко підняв повстання, жертвою якого були польська та українська шляхта, заможні міщани, купці та євреї. Примітною рисою повстання Попенка було те, що навколо паволоцького полковника згуртувалися найбільш прошарки суспільства Правобережної України, з чого можна зробити висновок про нехтування гетьманом П. Тетері соціально – економічного фактору подібно до гетьмана І. Виговського. [19, С. 80]

В червні 1663 р. гетьман П. Тетеря відкликав генерального осавула П. Дорошенка з Лівобережної України для придушення повстання І. Поповича. Завдяки П. Дорошенку сили повсталих були оточені у Паволочі, в полон потрапив зачинатель повстання, якого було страчено спільно з кальницьким полковником І. Вертелецьким.[45, С. 176]

Повстання у двох полках Правобережної України продемонструвало всю хиткість становища П. Тетері – внаслідок проведення особистого допиту І. Поповича отримав прізвища та імені загрозливих елементів, однак до яких не було одразу вжито репресивних заходів з метою уникнення нових заворушень. [19, С. 82]

Значний вплив на політично – соціальну ситуацію на Правобережній Україні справила Чорна рада в Ніжині 17 – 18 червня 1663 р. – її мета полягала у обранні козаками, міщанами та селянами гетьмана Лівобережної України. За сприянням князя Д. Великогагіна, зі сторони Московського

царства гетьманом Лівобережної України було обрано І. Брюховецького. Перемога відверто промосковської партії означала кінець помірної партії наказного гетьмана Я. Сомка, який спільно з її представниками був страчений у Борзні. Менша частина партії Сомка була відправлена на заслання у Сибір. [22, С. 94 - 127]

Поразка Я. Сомка та страта представників його партії призвела до зміцнення становища гетьмана П. Тетері – правобережна старшина не бачила можливості опертися на Лівобережну старшину у сприянні перевороту. За даного перебігу подій повстання опозиції було приречене на провал.[19, С. 98 - 100]

Хиткість становища гетьмана П. Тетері не оминула і церковне питання – 10 травня 1663 р. помер митрополит Київський, Галицький Діонісій Балабан. У Корсуні відбувся церковний собор, на якому подали кандидатури Й. Тукальський та А. Винницький – 19 жовтня 1663 р. їх було затверджено на посаді митрополита Київського, Галицького та Русі. Єпископ Мефодій – представник промосковської партії духівництва за даного перебігу подій зміг посісти посаду блюстителя при Київській кафедрі. [15, С. 313 - 317]

Обрання двох митрополитів було ймовірною спробою послабити вплив православної церкви з боку польської влади. Для гетьмана П. Тетері кандидатура А. Винницького виявилася більш прийнятною через ідейні розбіжності з Й. Тукальським. Чинити спротив обранню Й. Тукальського на посаду митрополита гетьман П. Тетеря не мав змоги, оскільки його підтримала частина волинської та київської шляхти, значна частина духівництва та козаки Правобережжя. Відповідно, ворожі дії щодо Й. Тукальського призвели б до значних соціальних зрушень. По завершенню собору у Корсуні гетьман П. Тетеря з козацьким військом приєднався до короля Яна II Казимира на початку листопада 1663 р. у Білій Церкві в його поході на Лівобережну Україну. [19, С. 105 -113]

Станом на 1664 р. погіршилося становище не тільки коронного війська на Лівобережжі – на Правобережжі розпочалися хвилювання спричинені діями польської адміністрації та солдатами коронного війська, про що яскраво свідчить судовий позов подніпровського полковника М. Зеленського – 4 січня 1664 р. піхотний поручик коронного війська Орел пограбував маєтності старшини. До цього, 4 жовтня 1663 р. подільським стольником Ф. Новоценським були пограбовані маєтності М. Зеленського. [25, С. 148]

1.4. Перехід опозиції до активних дій.

На початку лютого 1664 р. вибухнуло повстання на Правобережній Україні, ним було охоплено території межиріччя Бугу та Дністра і Подніпрянина. Значного розмаху повстання досягло через похід кошового отамана Запорізької Січі І. Сірка на Брацлавщину після взяття Тягині – на його заклик відгукувалася все більша частина населення Правобережжя. Однак не тільки прихід загону запорожців на чолі І. Сірка відіграв вагому роль – участь у організації повстання проти влади гетьмана П. Тетері взяли Ю. та О. Хмельницькі і митрополит Й. Тукальський. Ю.Хмельницький, не дивлячись на чернечий постриг прийняв дієву участь у підбурюванні повстання, про що свідчить його лист до брацлавського полковника О. Гоголя з закликом розпочати боротьбу проти П. Тетері. І. Виговський також прийняв участь у організації повстання в надії повернути гетьманську булаву, про що було відомо гетьману. [19, С. 138-140]

Вагома вада повстання полягала у нескординованості рішень через різні цілі учасників повстання. П. Тетеря докладав зусиль щодо розладнання ворожої коаліції – митрополит Й. Тукальський та Ю. Хмельницький у лютому та червні 1664 р. за наказом гетьмана були заарештовані та відправлені польською владою до Мальборку.[33,С.657]

Окрім брацлавського полковника О. Гоголя серед змовників були Ф. Коробка, Г. Гуляницький, Д. Сулимка і навіть І. Богун, якого було розкрито та вбито. Саме І. Виговський переконав І. Сірка розпочати похід на

Брацлавщину. Наприкінці лютого 1664 р. Д. Сулимка підняв повстання у Торговиці, захопив Лисянку. Разом з тим міщанами були знищені залоги у Баришполі та Воронкові. 29 лютого полковники Д. Сулимка та С. Височан на чолі 12 тис. піхоти та 7 кінноти взяли в облогу Білу Церкву. [67, С. 266 - 268]

Взяття Білої Церкви для повстанців було надзвичайно складною задачею, оскільки у місті розташовувалася залога коронного війська, підтримана міщанами та козаками Білоцерківського полку. 2 березня до Білої Церкви наблизилося коронно – козацьке війська на чолі С. Маховського та гетьмана П. Тетері, яке завдало поразки повстанському війську, змусив його відступити. Переслідування відступаючись призвело до знищення коронним військом м. Насташка, а татарськими загонами – Лісовичів. Прикрим епізодом повстання була вимушена участь І. Виговського у боях проти повстанців. [73]

Маючи беззаперечні докази участі І. Виговського в організації повстання, С Маховський заарештував київського воєводу у Вільховцях 16 березня 1664 р. та наказав стратити, незважаючи на сенаторський стан экс – гетьмана, що було порушенням закону. Прибуття на Правобережжя 15 тис. коронного війська на чолі С. Чарнецького та Я. Собеського стало критичним для повстанців, оскільки на коронне війська на чолі талановитого полководця могло швидко придушити повстання. Від повного знищення загонів Д. Сулимки та С. Височана оточених у Вільховцях військами С. Маховського та П. Тетері врятував І. Сірко маневром у сторону Чигирини – столиці Правобережної України. [19, С 142 - 145]

Правобережне повстання 1664 – 1665 рр. примітне втручанням різних сторін у його перебіг, а відповідно – неможливо уникнути дослідження дій сторін протистояння. 17 квітня загони С. Чарнецького веде бойові дії з запорожцями І. Сірка та ратниками Г. Косагова під Бужином, звідки їм вдалося пробитися до міста. Гетьман Лівобережжя І. Брюховецький не уникає можливості втрутитися у протистояння і саме тому надсилає два

лівобережних полка на чолі П. Нужного на Правобережжя, які 21 квітня під Суботовим розбили 1 тис. загін коронного війська на чолі Я. Пясочинського. Переслідувані коронним військом на чолі С. Чарнецького московсько – козацькі війська закріпилися в Каневі.[67, С. 270 - 271]

Протягом квітня – травня 1664 р. активізувався овруцький полковник В. Децик, що повстав проти гетьмана П. Тетері. На чолі 800 осіб знищив 5 когорв коронного війська, здобув Турів та Петриків. [19, С. 147], а також визволив Бишів, Чорнобиль, Фастів, Димер та Мотовилівку. Масштаб операцій загону В. Децика охоплював включно Білу Церкву. [32, С. 371]

Незважаючи на поразку в травні 1664 р, В. Децик в червні 1664 вчергове згуртовує навколо себе сили, однак більшої чисельності – близько 8 тис. чол. На початку липня 1664 р. повстало Ставище, де козаками та селянами була знищена польська залога. С. Чарнецький на чолі коронного війська, за підтримки кримських татар та полків П. Тетері взяли в облогу непокірне місто 7 липня. Об'єднані сили 11 липня здійснили невдалий штурм, який призвів до встановлення облоги. За два штурми об'єднані сили коронного війська, татар та козаків втратили вбитими та пораненими 5,5 тис. чол. Облога Ставищ не тільки відзначилася великими втратами, але і паралізуванням основних сил коронного війська на Правобережжі, що не сприяло швидкому придушенню повстання та вигнання лівобережних козацьких полків. [67, С 271 - 273]

Характерною рисою Правобережного повстання 1664 – 1665 рр. була концентрація повстанців у містах, оскільки оборона їх давала значні переваги – Правобережжя було переповнене містами – фортецями, а відповідно коронному, татарському та козацьким полкам доводилося зазнавати великих втрат при їх здобутті. 1 жовтня повстансько – козацька залога Ставищ капітулювала і не зважаючи на значні втрати в живій силі, С. Чарнецький погодився зберегти місто в обмін на виплату контрибуції. [19, С. 153 - 154] У повстанні взяв участь також С. Височан – один з найвидатніших провідників

Покутського повстання часів Національно – визвольної війни 1648 – 1657 рр. Під час повстання в Галичині прославився створенням 15 тис. повстанського війська, яке завдало значних втрат шляхетським військам. [27]

В червні 1664 р. 2,5 тис. запорожців на чолі І. Сірка та загін Г. Косагіна завдає поразки татарським загоном в Капустиній Долині, розбивають татарські чамбули під Уманем. Найявність незначної кількості запорожців, конфлікт з брацлавським полковником О. Гоголем та необ'єднаність з силами повстанців призвели до поразки в Сараджинському лісі від загонів коронно – татарського війська. Дана поразка І. Сірка є яскравим розвінчанням міфу про непереможність кошового отамана. Ближче осені повстанці поступаються позиціями коронному війську – коронне військо завдало поразки овруцькому полковнику В. Децику на р. Вересня, політика репресій С. Чарнецького деморалізувала частину повстанців. Примітною рисою придушення повстання польською владою був саботаж брацлавського полковника О. Гоголя, якого під страхом страти синів, яких було взято під арешт у Львові змусили перейти на бік Польщі. Коронне військо за підтримки союзників повертають контроль над Немировим, Ладижином, Тростянець та Бершадь. [67, С. 273 - 274]

Гетьман І. Брюховецький, не дивлячись на своє бажання об'єднати Україну під своєю владою не демонстрував значної енергійності, що призвело до згасання повстання у другій половині 1664 р. – лише незначні сили лівобережних полків надавали допомогу повстанцям, однак їх втручання не могло докорінно змінити ситуацію на користь останніх. Для Лівобережного гетьманату пасивність дій на Правобережжі призвела до організації С. Чарнецьким та відправлення 3 серпня 1664 р. рейдового загону, який складався з коронних, татарських та козацький загонів. Склалася ситуація, за якої територія Лівобережної України стала вразливою до ворожої інтервенції, захист власних теренів потребував концентрації козацьких полків на підконтрольній території. Ефект рейду Козубського та Ширін – бея

полягав не тільки у завдання втрат ворожій економіці та інфраструктурі – небезпека пограбування козацьких сімей та володінь призводила до посилення дезертирства у гетьманському війську, що перебувало у Каневі. [19, С. 157]

Осінь 1664 р. відзначилася для коронного війська та козацьких полків поверненням контролю над втраченими територіями. Лисянка – один з найважливіших центрів повстання була взята в облогу союзниками. Очолили козацьку залогу та міщан – добровольців міста прилуцький полковник Л. Горленко, у підпорядкуванні якого знаходилися частини зінківського та полтавського полків. Не дивлячись на значний бойовий досвід С. Чарнецького у битвах на відкритому просторі вилазка частин лівобережних полків призвела до значних втрат серед коронного війська та козаків П. Тетері. Подальші штурми зазнали вдачі і в грудні 1664 р. коронне військо змушене було відступити. Примітною рисою бойового шляху С. Чарнецького є відсутність значного досвіду зі здобуття укріплених міст, що вчергове проявилось під час облоги Лисянки. [84]

Невдача під Лисянкою була не останньою невдалою облогою для коронного війська – не вдалося оволодіти Медвином, оборона якого була посилена загоном московського війська на чолі Г. Косагова та частинами лубенського полка на чолі Г. Гамалії, які були змушені внаслідок маневру коронного війська та козацьких загонів П. Тетері відмовитися від маршу на Умань. Після 4 – недільної облоги Медвина коронне військо змушене було відступити з втратами. Вчергове проявилася феномен Правобережного повстання 1664 – 1665 рр, за яким на полі бою домінує коронне військо, в обороні – козацькі полки та залози. [19, С. 158]

Дії московського війська на Правобережжі були локального характеру – здебільшого це загін Г. Косагіна, який вів перманентну боротьбу з кримськими татарами, коронним військом та правобережними полками. 12 грудня 1664 р. Г. Косагін завдав поразки козакам корсунського полку та

загонам коронного війська в битві під Староборовим. Осінь – зима 1664 р. відзначилася для Г. Косагіна боями без допомоги І. Сірка, пасивність якого була спричинена незадоволеністю діями І. Брюховецького. [87, С. 270]

Наприкінці осені овруцькиц полковник В. Децик вчергове організував повстанські загони та спільно з С. Красною Баштою захопив Старий і Новий Саварів, Рожів і Норинськ, в якому був знищений значних загін коронного війська. Медвинський сотник С. Опара проголосив себе полковником та захопив території між Черкасами та Чигирином, який був столицею Правобережної України. Близькість до гетьманської столиці і масштаб повстання С. Опари, розуміння П. Тетерею необхідності політичного вирішення проблеми повстання аргументували його запропонувати 1 листопада 1664 р. С. Опарі повну амністію. Небезпека виступу С. Опари полягала у встановленні зв'язку з І. Брюховецьким, метою якого полягала у переході під владу останнього. [19, С 158]

В підсумку, 1664 р. завершився для коронного війська та козацького війська П. Тетері перемогою. Було повернуто переважна частина втрачених внаслідок повстання територій. Гетьман П. Тетеря, під тиском повстань осягнув необхідність політичного вирішення проблеми і саме тому 30 листопада 1664 р. організовує посольство на Варшавський вальний сейм, метою якого полягало досягнення більших привілеїв з боку польської влади. Вимоги були наступними: зрівняння у правах православної та римо – католицької церкви, включно з поверненням захоплених земель, церковних територіальних одиниць, захоплених уніатами, відкриття у Києві шкіл та академій для православного населення Речі Посполитої, право гетьмана призначати полковників, підтвердження козацьких прав та привілеїв. Однак вимоги П. Тетері не відповідали його військово – політичним спроможностям, зі сторони польської влади задоволення вимог гетьмана П. Тетері було неможливим і саме тому більшість пунктів було відхилено. [67, С 274]

В січні 1665 р. козацькі полки гетьмана І. Брюховецького розгорнули більш активну діяльність порівняно з минулим роком – стародубський полковник Л. Острянин завдав поразки коронному війську на Сіверщині в битвах під Кричевом та Гомелем. На Уманщині діяв брацлавський полковник від І. Брюховецького І. Сербин. Відновив порядок в Умані, визволив від коронних військ та козацьких залог П. Тетері Бабани, Косенівку, Кисляк, Торговицю. Успішні дії І. Сербина призвели до пожвавлення повстанського руху, включно з одним з повстанських центрів 1664 р. – м. Лисянка, після якої вчергове повстало Ставище. [44, С. 45]

В місті була знищена залога коронного війська, С. Чарнецький відправив до Ставища каральний загін на чолі С. Маховського, однак повстанці здобули перемогу. Невдала виправа до Ставищ засвідчила необхідність задіяння значної частини коронного війська та загонів кримських татар. С. Чарнецький блискавичним маневром захопив Ставища та віддав наказ спалити місто, стратити жителів та полонених. Тактична перемога коронного війська взяттям Ставищ створила підґрунтя для послаблення військової міці Речі Посполитої – під час взяття міста С. Чарнецький отримав вогнепальне поранення, внаслідок якого помер. Смерть воєводи київського похитнула позиції коронного війська та польської влади на Правобережній Україні. [86]

На Поліссі овруцький полковник В. Децик спільно з лівобережним полками в боях знищили 12 хоругв коронного війська, повстанці на Поділлі втратили очільників в особах В. Верениці та М. Шульги. У березні 1665 р. в районі Кам'янки – Дністровської В. Дрозденко на чолі 3 тис. війська в складі якого були молдавани та козаки завдав поразки коронному війську. Не дивлячись на безнадійне становище наказного гетьмана М. Ханенка у Кисляку – прихильника П. Тетері, правобережні козаки були деблоковані загоном коронного війська на чолі поручика О. Вронського та козацьким військом на чолі П. Тетері. Не тільки смерть С. Чарнецького послабила позиції коронного війська на Правобережній Україні – після отримання

значного ясиру наприкінці 1664 р. кримські татари повернулися до Кримського ханства. На заклики польської влади та гетьмана П. Тетері про надання військової допомоги кримський хан відповів відмовою. Причина полягала у активізації дій запорозьких козаків та калмицьких загонів московського війська на території Кримського ханства. Яскравим підтвердженням становища кримського хана у 1665 р. є відмова надання військової допомоги турецькому султану Мехмеду IV. [19, С 173-174]

Наприкінці березня 1665 р. коронні війська починають стрімко втрачати позиції на Правобережній Україні. 20 березня повстанські загони завдали поразки польським хоругвам під Торговицею, 25 березня – під Ольшаною, 30 березня – під Лисянкою. 4 квітня 1665 р. в битві під Брацлавом В. Дрозденко завдав поразки козацькому війську на чолі гетьмана П. Тетері. Водночас козацько – московським військом чисельністю 1,5 тис. на чолі лубенського полковника Г. Гамалія та воєводи Ф. Простаф'єва було захоплено Корсунь. Було знищено 700 воїнів козацько – польської залоги. Швидке захоплення Корсуня пояснюється здійсненням блискавичного маневру козацько – московським військом та сприянням місцевого населення у здобутті міста. [44, С 48 - 49]

В квітні 1665 р. для повстанців відзначився поверненням О. Гоголя на бік повстанців, що було спричинене відсутність у польської влади на той момент можливостей до шантажу. Летичівський повіт та територію між р. Дністер та р. Південний Буг охопило успішне повстання на чолі І. Кияшка та Овдієнка. Наприкінці травня загін даних полковників дислокувався у Бершаді та нараховував 10 тис. чол. В червні 1665 р. даний повстанський загін розбив 20 корогв коронного війська. [67, С 276] 1 травня 1665 р. на шляху між Стародубом і Гомелем чернігівський полковник Д. Многогрішний завдав поразки загону литовського війська чисельністю 400 чол. на чолі Д. Мурашка. Це була не перша виправа полковника на територію Лівобережної

України – з 1664 – січень 1665 рр. Д. Мурашка здійснював рейд на Чернігівщині та Сіверщині. [44, С. 49, 18, С. 325]

Протягом травня 1665 р. овруцький полковник В. Децик знищив 5 корогв коронного війська на чолі Павлюковського та звільнив Коростів, Макарів, Брусилів, Рожів та ряд інших міст та сел.. [19, С. 176] Під час оборони Умані у 1665 р. від нападу коронного війська загинув брацлавський полковник від гетьмана І. Брюховецького І. Сербин. [3]

Становище коронного війська та козацького війська П. Тетері ускладнилося активізацією дій зі сторони І. Брюховецького та отримання ним підкріплення від Московського царства чисельністю у 7 тис. калмиків. Союзне військо на чолі І. Брюховецького чисельністю 10 тис. козаків, 500 кінних та піших ратників та 3,5 тис калмиків завдав поразки коронному війську на чолі С. Яблоновського в битві під Білою Церквою 21 травня 1665 р. Перемога дозволила союзному війську захопити Фастів, Мотовилівку та Корсунь, в якому була залога коронного війська. [44, С. 49, 19, С. 175]

Небувалою розмаху Правобережне повстання досягло в червні 1665 р. у зв'язку з рокошем Є. Любомирського, внаслідок чого основна частина коронних військ була відкликана до Польщі. Незадовго до початку рокошу Любомирського, в травні 1665 р. деморалізовані поразками частини коронного війська проголосили в Гончарихах конфедерацію за агітаційного сприяння агентів Є. Любомирського.[19, С 176]

Повстання охопило нові території – південну Волинь та Подільське воєводство, де діяли загони брацлавського полковника В. Дрозденка. Був захоплений Меджибіж без фортеці, Зіньків, Шарівку, Ярмолинці, Солобківці та Пісочну. Успішний перебіг повстання на Правобережжі надихнув опришків на повстання у Галичині. Шляхта та євреї масово покидали свої маєтності. [67, С 270]

Під контролем коронного війська знаходилася Біла Церква – цитадель польської влади та війська на Правобережній Україні. Залога чисельністю у 3 тис кінноти та піхоти була запорукою міцного контролю даного важливого стратегічного пункту, всі попередні облоги Білої Церкви завершувалися відступом повстанських загонів та козацько – московських військ. Розуміючи безперспективність подальшої боротьби, гетьман П. Тетеря зі скарбом та гетьманським архівом вирушив до Польщі. [19, С 176 - 178]

З від'їздом гетьмана П. Тетері розпочалася боротьба за гетьманську булаву – першим розпочав діяти самопроголошений медвинський полковник С. Опара. Переконав міщан Умані прийняти його владу 11 червня 1665 р. він встановлює контроль над містом. Про серйозність намірів С. Опари свідчить встановлення зв'язків з Кримським ханством та наявність союзного татарського контингенту. На чолі власного війська та за підтримки кримських татар, С. Опара розпочав бойові дії проти козацьких військ І. Брюховецького. [44, С. 55 - 56] Колишні старшини гетьмана П. Тетері отримали нові посади при С. Опарі – П. Дорошенко був призначений обозним, а С. Фридрикевич, білоцерківський полковник – уряд генерального осавула. [35, С. 49]

Не дивлячись на наявність значної бойової сили, С. Опара не здобув значного авторитету серед козаків та старшини, а також не володів значними фінансовими ресурсами. Влада Кримського ханства розуміючи загрозовість політики С. Опари щодо зміни зверхності доклала зусиль щодо зміщення з гетьманства – під їх тиском на козацькій раді під Богуславом 18 серпня 1665 р. козаки обрали гетьманом П. Дорошенка. Новий гетьман розпочав свою каденцію з арешту політичних опонентів включно зі С. Опарою та передачею польській владі, яка конвоювала їх до Мальборкської фортеці – в'язниці політичних опонентів Речі Посполитої. [55]

План гетьмана П. Дорошенка полягав у встановленні своєї влади на повсталих територіях. Початково у його розпорядженні знаходилася

територія з такими містами як Чигирин, Корсунь, Лисянка, Паволоч та Біла Церква – цитадель польської влади на Правобережній Україні, ймовірно також знаходилася під адміністративною владою П. Дорошенка, який підтримував дружні стосунки з комендантом білоцерківської залоги коронного війська Я. Стахорського. Встановлення гетьманської влади на території Брацлавщини потребувало задіяння політичного або силового підходу щодо брацлавського полковника В. Дрозденка, на Поліссі та Київщині – на овруцького полковника В. Децика. Обидва полковники були промосковської орієнтації, а відповідно – підкорення підконтрольних даним полковникам територій не викликало політичних ускладнень з королівською владою. За наявності тотального дезертирства козаків встановити контроль над даними територіями власними силами було неможливим, що призвело до необхідності задіяння загонів кримських татар. [35, С. 54 -55]

Примітною рисою війська В. Дрозденка була наявність у ньому значної кількості сербів, волохів та молдаван, які, ймовірно, були повстанцями проти влади Османської імперії на своїй землі. [55] Зазначені Д. Дорошенко цифри чисельності військ П. Дорошенка (з татарами) у 60 тис. та В. Дрозденка у 40 тис. чоловік є завищеними. Вагомим аргументом щодо завищеної чисельності військ сторін є факт спустошеності Правобережної України станом на середину 1660 – х. рр, втрати цивільного населення сягали приблизно 70 % взятими у яsir, вбитими та депортованими на Лівбережжя. [67, С. 279, 35, С. 56]

Взяття укріпленого Брацлаву за наявності потужного гарнізону шляхом проведення штурмів було надзвичайно складним завданням, про що свідчить задіяння німецьких інженерів в облозі міста. Завдяки інженерським конструкціям був заблокований доступ до водної акваторії р. Південний Буг, що примусило у В. Дрозденка капітулювати наприкінці жовтня 1665 р. Примітно, що за військову допомогу у взятті міста П. Дорошенко сплатив

татарському мурзі Каммабету, завдяки якому було повалено з гетьманства С. Опару, 30 тис. золотих. [35, С. 56 - 57]

Перебування загонів кримських татар в якості союзників гетьмана П. Дорошенка на території Правобережної України призводило до негативних наслідків – не дивлячись на протести П. Дорошенка чисельні загони брали місцеве населення у ясир. З позитивних наслідків для гетьмана – визнання його влади населенням, що було спричинене страхом перед кримськими татарами. [44, С. 55] Також під владу П. Дорошенка перейшли Немирів, Ладижин та Кальник, під владою І. Брюховецького залишився Канів – цитадель козацько – московського війська на Правобережній Україні. Сприятливо склалися обставини щодо овруцького полковника Д. Децика – після невдалої спроби організувати змову проти діючого гетьмана лівобережжя був заарештований та відправлений у заслання до Сибіру. Таким чином Правобережжя опинилося під владою єдиного гетьмана. [32]

Розділ II. Командувачі. Початок гетьманування Дорошенка

2.1. Командування коронного війська.

С. Чарнецький здобув військовий досвід у Хотинській битві 1621 р, відбитті татарського набігу Кантеміра - мурзи в битві під Мартиновим, 1624 р, під час придушенні повстання Жмайла 1625 р, польсько – шведській війні 1626 – 1629 рр, Смоленській війні 1632 – 1634 рр. в якості поручика корогви панцерних козаків, та придушенні повстання Павлюка 1637 р. Приймав участь у відбитті татарського нападу Тугай – бея в битві під Охматовим 1644 р. в якості поручика гусарської корогви. З початком Національно – визвольної війни 1648 – 1657 рр. – учасник битви під Жовтими Водами 1648 р, внаслідок поразки каральної експедиції коронного війська на чолі С. Потоцького потрапив до полону, з якого звільнився у 1649 р. Учасник битви під Берестечком 1651 р, під Батогом 1652 р. та під Жванцем 1653 р. У 1653 р. виступає одним з організаторів та очільників походу коронного війська на Східне Поділля, здійснив невдалу спробу захоплення Монастирища у 1653 р. – коронне військо відступило внаслідок контратаки І.Богуна. [58, С 486, 47, С.121]

У 1654 р. в якості одного з трьох очільників коронного війська захоплюють м. Буша. Під час «Шведського потопу» 1655 – 1660 рр. очолював оборону Кракова 1655 р, організував партизанську боротьбу проти інтервентів. [58, С. 486] На чолі коронного війська чисельністю 22 тис. здобув перемогу над шведським військом на чолі шведського короля Карла X Густава 15 березня 1656 р. в битві під Ярославом. [49]

Очолюючи коронне військо здобув перемогу в битві під Варкою 7 квітня 1656 р. над шведським військом чолі маркграфа Фрідріха VI Баденського. [58, С. 486] Перемоги С. Чарнецького дозволили у 1656 р. повернутися польському королю Яну II Казимиру з Сілезії та очолити загальну боротьбу проти інтервентів. [17, С. 741] 11 липня 1657 р. здобув перемогу над об'єднаним козацько – трансільванським військом на чолі князя Юрія II

Ракоці та наказного гетьмана А. Ждановича. [37] На думку Рудого В.А викладену у статті «Гетьман Іван Виговський – Політик, дипломат, полководець», саме перемога С. Чарнецького у битві при Меджибожі 22 липня 1657 рр. сприяла виходу Бранденбургу [64, С. 177-197] з системи Раднотського договору 1656 р. про спільність військових дій проти Речі Посполитої.[29, С. 57 - 86] Перемога над князем Юрієм II Ракоці призвела до виходу з антипольської коаліції. У 1658 – 1659 рр. очолив експедицію коронного війська у Данію на допомогу проти Швеції. [58, С. 486]

З 1660 р. С. Чарнецький діє проти військ Московського царства – на чолі коронного війська у 10 тис. чоловік завдає поразки московському війську чисельністю у 8-9 тис. на чолі І. Хованського. Внаслідок перемоги Річ Посполита перехопила ініціативу у війні, західна частина Великого князівства Литовського була повернута під владу короля Яна II Казимира. [29] Командував спільно з М. Пацом коронно - литовським військом в битві на р. Басі 24 вересня 1660 р. [61] У жовтні 1661 р. коронне військо чисельністю у 24 тис. чоловік на чолі С. Чарнецького та К. Жеромського завдали поразки у битві на Кушликових Горах московському війську чисельністю 12 тис. на чолі І. Хованського та А. Ордин – Нащокіна. Розгромлене московське військо не мало змогу прийти на допомогу московському гарнізону Вільно, яке було взяте коронним військом. [53. С. 39 - 41] 9 липня 1662 р. коронне військо на чолі воєводи також захопило Борисів. [71]

У 1663 р. очолює коронне військо Лівобережного походу Яна II Казимира та Павла Тетері і здійснює командування облогою Глухова 1664 р, і внаслідок значних втрат та наближення козацько – московського війська І. Брюховецького та Г. Ромадановського союзне військо змушене було відступити. Очолював відступаюче коронне військо при переправі через р. Десна, неподалік с. Пирогівка, під час якої внаслідок атаки московсько – козацького війська на чолі Г.Ромадановського та І. Брюховецького загинуло

1 тис. воїнів та був втрачений обоз та артилерія. [2] У зв'язку з початком повстання на Правобережжі 1664 р. очолив каральну експедицію проти українців чисельністю у 15 тис чол. і у квітні 1664 р. захопив Чигирин, розпочав бойові дії проти повстанців, гетьмана І.Брюховецького, кошового отамана І. Сірка та московських воєвод. За його наказом зміцнюються залоги у Білій Церкві, Павлоччі, Ставищах, Корсуні та Чигирині. [67, С.270]

В липні 1664 р. у Ставищах спалахнуло повстання під час придушення якого коронне військо на чолі з С. Чарнецьким втратило 5,5 тис. воїнів. Якщо дані про втрати коронного війська дійсні, то за рівнем втрат облога Ставищ 1664 р. є другою кровопролитною облогою за 1664 – 1665 рр. Проти посталих Правобережної України С. Чарнецький здійснював жорстокі репресії, чисельність яких сягала за його власними свідченнями 100 тис. українців. Не витримав жорстокості репресій під владу корони повертаються Брацлавський полк, Ладизин, Немирів, Тростянець та Бершадь. 11 жовтня 1664 р. капітулювали Ставища, що дозволило задіяти звільнені від облоги війська у підкоренні решти населених пунктів. Не дивлячись на успішне підкорення Правобережної України, Ставище повстало у 1665 р. С. Чарнецький особисто очолив штурм і отримав поранення, внаслідок якого помер у лютому 1665 р. [65, С. 270 - 275] С. Чарнецький – національний герой Польщі, що врятував Річ Посполиту від загарбання сусідніми державами, залишив кривавий слід в українській історії, за наказом якого було вбито та віддано у татарський ясир від 100 тис. українців. Я. Собеський, подібно до С. Чарнецького воюватиме в складі коронного війська проти козаків під час Національно – визвольної війни 1648 – 1657 рр. Брав участь у обороні Замостя 1648 р, Зборівській битві 1649 р та в битві при Берестечко 1651 р. за що отримав чин полковника. В битві при Батогу 1652 р. брат Яна Собеського Марек потрапив у полон до татар, в якому і загинув, що визначило його ставлення до ісламу. [38, С. 1177 - 1202]

Також приймав участь у Жванецькій битві 1653 р, та в битві при Охматові 1655 р. [58, С. 741]

Під час шведської інтервенції 1665 р. Я. Собеський зі своїми підрозділами перебув під командуванням К. Опалінського, який перейшов на бік шведського короля. Під час служби у шведському війську Я. Собеський ознайомився з воєнною машиною Швеції, яка здобула перемогу у Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. У зв'язку з посиленням спротиву шведській інтервенції у лютому 1656 р. перейшов на бік польського короля Яна II Казимира, відзначився в битві при Варці 1656 р. У нагороду за успішне ведення бойових дій отримав уряд великого коронного хорунжого і прийняв участь в битві за Варшаву 28 – 30 липня 1656 р. У 1657 р. в складі коронного війська на чолі з С. Чарнецького бився проти трансільванського війська Юрія II Ракоці, у 1658 р. в складі коронного війська на чолі О. Конецпольського вирушив у Королівську Пруссію, прийняв участь в облозі Штума та нападах на шведські частини. [91 , С. 413 - 422]

Після укладення Оливського мирного договору 1660 р, який завершив польсько – шведську війну 1655 – 1660 рр, приймав участь у битвах під Любаром 17 вересня, Чудновим 27 вересня та Слободищем 7 жовтня 1660 р. У 1663 р. очолюючи 6 тис. загін коронного війська вирушив у Лівобережний похід польського короля Яна II Казимира, здобув Бориспіль, просуваючись на схід захопив без опору територію до р. Ворскла, окрім Ромен та Прилук. До кінця 1663 р. оволодів 50 містами та містечками. Брав участь в облозі Глухова 1664 р, яка зазнала невдачі, в подальшому відбивав напади козацько – московських військ Г.Ромадановського та І.Брюховецького відступаючого до Новгород – Сіверського коронного війська. Приймав участь в битві під Монтвами 1666 р. на боці коронних військ, невдало проявив себе у боях проти рокошан. [63, С. 108 - 111].

Здобув перемог над козацько – татарським військом на чолі гетьмана П. Дорошенка та калги Кирим Гірея в битві при Підгайцях 1667 р, що призвело до визнання П. Дорошенка зверхності польського короля. [67, С 288]

У 1673 р. Я. Собеський здобув перемогу над османським військом в битві під Хотиним, яка вплинула на обрання його польським королем 19 травня 1674 р. Очолює коронне військо в битві при Журавному 25 вересня 1676 р, яким успішно керував. [76] Здобув найбільшої слави відгукнувшись на заклик імператора Леопольда про допомогу – на чолі коронного війська прийняв участь у Віденській битві 1683 р. здобув перемогу над турецько – татарським військом. [40]

Польський король Ян II Казимир, не дивлячись на малий військовий досвід у порівнянні з С.Чарнецьким відіграв значну роль в історії Речі Посполитої. Майбутній король здобув перший бойовий досвід під час Смоленської війни 1632 – 1634 рр, приймав участь у Тридцятилітній війні 1618 – 1848 рр. солдатом імперського війська. [17, С. 741]

З початком Хмельниччини обраний королем Речі Посполитої, очолив 30 тис. коронне військо в Зборівській битві 1649 р, яка завершилася поразкою короля та укладенням Зборівського договору.[74, С 304] У 1651 р. очолив коронне військо в битві при Берестечко та завдав поразки козацькому війську, більша частина якого евакуювалася через Пляшівські болота. [9, С. 131] Очолював коронне військо, яке було оточене козацько – татарським військом при Жванці у вересні – грудні 1653 р. Чергова зрада кримського хана Іслама III Гірея врятувало польського короля Яна II Казимира від розгрому. [28, С. 670 - 720]

З початком вторгнення шведських військ на чолі шведського короля Карла X Густава в Річ Посполиту очолив коронне військо для протидії інтервенції, однак в битві при Жарнувi 16 вересня 1655 р. зазнав поразки, однак значна частина війська була врятована С. Чарнецьким та С. Лянцкоронським. [90] Після невдалої облоги шведським військом Ясна Гури

та перемог С. Чарнецького повертається з Сілезії і вдруге очолює спротив шведському вторгненню. Очолив похід коронного війська з Львову на визволення Варшави, зазнав поразки очолюючи коронно – литовське військо в битві при Варшаві 18 – 20 липня 1656 р. [62]

У 1663 р. очолює похід коронного війська з метою повернення контролю над Лівобережною Україною. При наступі коронного війська провадив політику уникнення завдання шкоди місцевого населення, презентував позитивну сторону відновлення королівської влади – без опору було взято Вороньків, Бориспіль, Остер та Баришівку. Взяття та знищення Салтикової Дівиці в січні 1664 р. польським королем Яном II Казимиром продемонструвало істинний погляд польської влади на Лівобережжя. Здійснив невдалу облогу Глухова січня 1664 р. і з наближенням козацько – московського війська на чолі воєводи Г. Ромадановського та гетьмана І. Брюховецького, відступив на територію Великого князівства Литовського. Кампанія з повернення контролю над Лівобережною Україною та походом на Москву закінчилася поразкою коронного війська. [50, С 22 - 46]

У 1666 р. польський король Ян II Казимир здійснив останню бойову виправу в своєму житті – кампанію з придушення рокошу Любомирського 1665 – 1666 рр. Коронне військо на чолі Яна Казимира зазнало поразки від Священного союзу – конфедерації, створеної Єжі Любомирським. Своєю поразкою король послабив авторитет королівської влади та унеможливив провадження реформування держави і 1668 р. зрікається престолу та емігрував до Франції. [55]

2.2. Командування московських військ.

Воєнне командування Московського царства час Лівобережного походу 1663 – 1664 р. та облоги Глухова 1664 р. представлене воєводою Г. Ромодановським. Його бойовий шлях тісно пов'язаний з Військом Запорозьким – у 1655 р. приймав участь у поході козацько – московського війська на Львів, очолив московське військо в битві при Городку і спільно з

козаками миргородського полковника Г. Лісницького перемогли коронне військо на чолі С. Потоцького. [72] Був призначений воєводою новоутвореного Білгородського розряду, мета якого полягала у організації захисту Півдня Росії від нападів кримських татар. [78]

В жовтні 1658 р. після підписання Гадяцького договору на чолі московського війська вирушив в Україну і захопив Лубни, Пирятин. В складі московського війська на чолі О. Трубецького вирушив під Конотоп. 12 травня 1659 р. завдав поразки козацькому війську під Борзною на чолі В. Золотаренка та козацьке військо на чолі Скоробагатенко під Ніжином.[16, С. 87 - 88]

Приймав участь в битві при Конотопі 28 червня 1659 р. відзначився при обороні переправи через р. Куколка.[10, С. 25] 25 червня 1662 р. змусив відступити правобережного гетьмана Ю. Хмельницького від Переяслава, звільнив взяте в облогу військо лівобережного гетьмана Я. Сомка. [16, С. 90]. Спільно з лівобережним гетьманом Я. Сомком завдав поразки Ю. Хмельницькому в битві під Каневом 16 липня 1662 р. – в одній з найбільших битв російсько – польської війни 1654 – 1667 рр. Поразка Правобережжя в битві під Каневом створила передумови до зречення Ю. Хмельницького. [11, С 4 - 44] Вороже налаштований до гетьмана Я. Сомка сприяв приходу до влади у Лівобережній Україні І. Брюховецького. [16, С. 90] 11 лютого 1664 р. Г. Ромодановський спільно з гетьманом І. Брюховецьким завдали удару відступаючому коронному війську в битві при Пирогівці, здобув тактичну перемогу. [2]

Відхід гетьмана І. Брюховецького від промосковського курсу у 1668 р. та розпочата ним кампанія з вигнання воєвод з Лівобережної України призвела до призначення білгородського воєводи Г. Ромодановського головнокомандувачем московських військ на Лівобережжі. Після вбивства гетьмана І. Брюховецького в Опішні 1 червня 1668 р, переслідуваний гетьманом П. Дорошенко відступив до Путивля. Неподалік м. Котельня

відбив нічний напад козацько - татарського війська П. Дорошенка. У вересні 1668 р. деблокував гарнізон воєводи І. Ржевського у Ніжині, захопив Чернігів, оборону якого очолював наказний гетьман Д. Ігнатович – Многогрішний, якого перетягнув на сторону Московського царства. Обрання Д. Ігнатовича гетьманом Лівобережжя у березні 1669 р. відбулося включно за сприяння воєводи Г. Ромодановського. У 1670 р. в Росії почалося повстання С. Разіна, під час якого Г. Ромодановський очолюючи московське військо деблокував Коростоян та розбив повстанців на чолі з Фролом Разіним. З 1671 р. посів посаду курського воєводи, був присутній на виборах гетьмана Лівобережжя у Козацькій Діброві 17 червня 1672 р. [10, С 91-99]

З початком російсько – турецької війни у 1672 р. очолюючи московське військо у 1676 р. займає Чигирин. Московсько – козацьке військо воєводи Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича здобуло перемогу над турецько – татарським військом на чолі Ібрагіма – паші «Шайтана» в битві при Бужині 27 – 28 серпня 1677 р, внаслідок якої був врятований Чигирин. [66]

Спільно з лівобережним козацьким військом здобув перемогу над турецьким військом в битві на Стрельниковій горі 4 серпня 1678 р, однак не зміг деблокувати Чигирин, взятий в облогу османським військом, гарнізон якого змушений був знищити запаси міста та евакуюватися. Після даного перебігу подій військова кар'єра воєводи Г. Ромодановського закінчилася – його було відкликано до Москви, де 15 травня 1682 р. під час стрілецького повстання був убитий воїнами через невдачі під час бойових дій в Україні. [16, С. 110 - 112]. Для української історії позитивною стороною Г. Ромодановського є перемоги над коронним та османсько – татарськими військами, які попереджали нещадне грабування, вбивства та уведення в ясир українського населення. Негативною складовою – перебування в Україні московських воєвод часто супроводжувалося зневажливим ставленням до українського населення, з боку населення – небажання приймати владу іноземців.

2.3. Командування Правобережних та Лівобережних козацьких військ

Не дивлячись на організацію оборони Лівобережної України від походу коронних військ на чолі Яна II Казимира 1663 – 1664 рр. його персона в даній роботі не підлягатиме аналізу через відсутність широкого бойового досвіду – діяльність І. Брюховецького є здебільше керівною. [23, С. 384 - 385] Бойовий шлях В. Дворецького багатий на події, оскільки дана особа є дієвим учасником Хмельниччини 1648 – 1657 рр. У 1649 р. реєстровий козак Київської сотні, київський наказний полковник 1653 та 1657 рр. [59, С 395 - 400] У 1658 р. очолював промосковських козаків Київського полку та з воєводами В. Шереметевим, Ю. Барятинським приймав участь в обороні Києва від козацького війська на чолі Д. Виговського. Завдяки його попередженню були вибиті провиговські козаки Київського полку на чолі П. Яненко з Кисельового городку (Київ) [60, С. 229]

У 1660 р. в складі війська воєводи В. Шереметьєва взяв участь в поході на Львів, який завершився поразкою московського війська у битві під Чудновим. Потрапив у полон до кримських татар, з якого звільнився 1662 р. За гетьманування гетьмана І. Брюховецького став його правою рукою, саме йому була доручено командування козацьким гарнізоном Глухова в січні 1664 р, яка закінчилася відходом коронного війська. За віддану службу та успіхи в обороні Глухова отримав царське пожалування у дворяни 1665 р. Остання згадка про В. Дворецького датується 1672 р. – він очолював зміцнення міст Київського полку через вторгнення польських загонів. [39, С. 224 - 225]

Очолював військо Правобережної України, підвладної Речі Посполитій наказний гетьман Іван Богун – герой Національно – визвольної війни 1648 – 1657 рр. З 1649 р. І. Богуна призначено подільським полковником, в якості якого протидіяв спробам коронного війська повернути підконтрольним територіям. Спільно з козацьким загonom Д.Нечая захоплює Меджибіж, під час облоги Збаража отримує тяжке поранення.[88, С. 23 - 25] У лютому 1651

р. успішно захистив Вінницю від коронного війська на чолі М. Калиновського та С. Лянцкоронського. [77] У битві при Берестечко червня 1651 р. очолював Кальницький полк і будучи обраним старшиною наказним гетьманом 10 липня здійснив успішний відхід козацького війська через Пляшівські болота. [65, С. 120] Козацька кіннота на чолі І. Богуна відіграла вагому роль у переможній битві при Батогу 1652 р. Розбиває коронне військо на чолі С. Чарнецького при обороні Монастирища 1653 р. [58, С. 486] За певними відомостями прийняв участь у Молдавському поході Т. Хмельницького 1653 р. та очолив відхід козацького війська на Гетьманщину, відбивав напади коронного та татарського війська на Брацлавщині у 1654 р. [42] Відіграв вагому роль у вдалій обороні Умані 10 (20) січня 1655 р. та в битві під Охматовим, завдав удару у тил коронного війська.[47, С. 312 - 313]

У 1656 р. І. Богун бере участь у наступі 6 тис. козацького війська на чолі А. Ждановича на Польщу. [88, С. 48] З початком гетьманування І. Виговського, підтримує його у якості паволоцького полковника, приймає участь у придушенні повстання Пушкаря та Барабаша 1658 р, однак у 1659 р. підняв повстання на Правобережжі проти гетьмана І. Виговського. У зв'язку з початком Лівобережного походу польським королем Яном II Казимиром був звільнений за сприяння гетьмана П. Тетері з мальборкського ув'язнення та очолив козацьке військо в якості наказного гетьмана. Позитивною стороною участі І. Богуна у Лівобережному поході була швидка капітуляція більшості українських міст та сел, що рятувало їх від жорстоких розправ коронного війська. Передавав воєнні відомості коронного війська глухівському гарнізону та гетьману І. Брюховецькому, за що був засуджений до смертної кари та страчений у м. Комань.[8, С. 92 - 108]

Роль І. Богуна у провалі облоги Глухова 1664 р. коронним військом стала порятунком для населення міста та козаків – оборонців, у підсумку призвела до перехоплення ініціативи Московським царством на українському фронті російсько – польської війни 1654 – 1667 рр. Не дивлячись на участь гетьмана

П. Тетері у Лівобережному поході Яна II Казимира 1663 – 1664 рр. його персона в даній роботі не підлягатиме аналізу через відсутність прямої участі у бойових діях та широкого бойового досвіду – діяльність П. Тетері є здебільше дипломатичною. [31, С. 115 - 183]

2.4. Боротьба проти Василя Дрозденка.

Петро Дорошенко прийшов до влади внаслідок перевороту – будучи генеральним обозним він за підтримки коменданта коронного війська у Білій Церкві Яна Стахорського та кримських татар 28 серпня 1665 р. скинув з гетьманства Степана Опару, якого польська влада ув'язнила у Мальборку – політичній в'язниці Речі Посполитої [67, С. 277].

Здобута Петром Дорошенком влада перебувала під питанням, оскільки лише незначна територія Правобережжя знаходилася під гетьмановою владою, зокрема такі міста як Лисянка, Чигирин, Умань, Корсунь, Паволоч та включно з найближчими поселеннями. Брацлавщина була зайнята самопроголошеним полковником Василем Дрозденком, а Полісся з полковником Василем Дециком – були промосковської орієнтації. Петро Дорошенко розпочав втілення плану поширення своєї влади всю Правобережну Україну – розпочав наступ на Брацлавщину. За наявності тотального дезертирства козаків встановити контроль над даними територіями власними силами було неможливим, що призвело до необхідності задіяння загонів кримських татар. Примітною рисою війська В. Дрозденка була наявність у ньому значної кількості сербів, волохів та молдаван, які, ймовірно, були повстанцями проти влади Османської імперії на своїй землі [Мицик дрозд]. Зазначені Д. Дорошенко цифри чисельності військ П. Дорошенко (з татарами) у 60 тис. та В. Дрозденка у 40 тис. чоловік є завищеними [35, С 31-56].

Вагомим аргументом щодо завищеної чисельності військ сторін є факт спустошеності Правобережної України станом на середину 1660-х рр, втрати цивільного населення сягали приблизно 70 % взятими у яsir, вбитими та депортованими на Лівобережжя [67, С. 279].

Взяття укріпленого Брацлаву за наявності потужного гарнізону шляхом проведення штурмів було надзвичайно складним завданням, про що свідчить задіяння німецьких інженерів в облозі міста. Завдяки інженерським конструкціям був заблокований доступ до водної акваторії р. Південний Буг, що примусило у В. Дрозденка капітулювати наприкінці жовтня 1665 р. Примітно, що за військову допомогу у взятті міста П. Дорошенко сплатив татарському мурзі Каммабету, завдяки якому було повалено з гетьманства С. Опару, 30 тис. золотих [35, С 56 - 57].

Перебування загонів кримських татар в якості союзників гетьмана П. Дорошенка на території Правобережної України призводило до негативних наслідків – не дивлячись на протести П. Дорошенка чисельні загони брали місцеве населення у ясир. З позитивних наслідків для гетьмана – визнання його влади населенням, що було спричинене страхом перед кримськими татарами [44, С. 55]. Також під владу П. Дорошенко перейшли Немирів, Ладижин та Кальник, під владою І. Брюховецького залишився Канів – цитадель козацько–московського війська на Правобережній Україні. Сприятливо склалися обставини щодо овруцького полковника Д. Децика – після невдалої спроби організувати змову проти діючого гетьмана лівобережжя був заарештований та відправлений у заслання до Сибіру. Таким чином Правобережжя опинилося під владою єдиного гетьмана [32].

Виплачені татарському мурзі Каммабету 30 тис. злотих дозволили також отримати у своє розпорядження В. Дрозденка з сім'єю, оскільки саме татарам здався у полон. Отримання у розпорядження даного полоненика принесло Дорошенкові дивіденд у вигляді переходу на його бік воїнів з війська В. Дрозда, через що гетьман відмовився задовільнити вимогу поляків про його видачу. Згодом самозваний полковник був розстріляний за гетьманським наказом через спробу втечі з гетьманською булавою на Лівобережжя, до Івана Брюховецького. З кожним місяцем діяльності Дорошенка зростали його успіхи в справі об'єднанні українських земель під

своєю владою – згодом були взяті Ладижин, Кальник капітулював на чолі Мельника, та Немирів. Місцевий самопроголошений полковник Цар згодом був відправлений до Польщі, де був жорстоко страчений за наказом Яна II Казимира, а на бік Дорошенка перейшов Дмитро Мигалевський – самопроголошений полковник Подільський. Станом на листопада 1665 р. під владою Дорошенка перебувало все Правобережжя, окрім Канева, який утримував Радіон Дмитрашко-Райча, що перебував на царській службі [35, С. 55-58].

2.5. Лисянська козацька рада 1666 р.

Скликання козацької ради у Лисянці в січні 1666 р. окрім з'ясування подальшого становища гетьмана мала на меті визначитися з положеннями козацького посольства на сейм Речі Посполитої, який розпочав свою діяльність 30 грудня 1665 р. і мав тривати протягом 6 тижнів. Лисянська козацька рада розпочалася 20 лютого і за наявними відомостями про її перебіг, козаками були узгодженні наступні положення: виведення частин коронного війська з Правобережної України, а також дотримання давніх козацьких вольностей. Після підпису документу гетьман Дорошенко поклав булаву, що символізувало кінець його влади і віддалився у місто, однак після довгих вмовляв повернувся до влади. Ймовірно, даний вчинок Дорошенка був спрямований для шантажу козацької маси чи навпаки старшини і є чудовим доказом складного перебігу ради. Однак, текст інструкції від обговорених положень мав суттєві відмінності – була відсутня вимога про виведення частин коронного війська. Перебіг подій приблизно був наступним: послі Війська Запорізького засвідчували свою лояльність перед королем, він обіцяв задоволення вимог, однак застерігав, що у випадку їх не миттєвого задоволення не слід сприймати такий перебіг за відмову короля, оскільки можуть бути проблеми зовнішнього або внутрішньополітичного характеру. Дійсно, проблеми внутрішньополітичного характеру в Речі Посполитій були, а саме стався рокош Єжі Любомирського, який розпочався у 1665 р. [46, С. 205-210].

Козацькі положення Інструкції полягали в наступному: захист інтересів православного духівництва, ліквідація унії, у випадку неможливості досягти другого – добиватися невтручання уніатів у справи православної церкви, порушення питання обрання митрополита та єпископів і можливість їх засідання в сенаті, гарантування королем розвитку науки при поверненні Києва та Задніпров'я під владу Речі Посполитої, дотримання козацьких прав та вольностей, надання можливості козакам проживати на території володінь шляхти, підлягання суду суто козацького права. Петро Дорошенко повинен бути затверджений гетьманом як обраний козаками і обдарований Чигиринським староством для прогону повстанців, початок королем переговорів з Запорізькою Січчю. Також Інструкцією пояснювалася дислокація сердюцьких полків та козацьких в Побужжі і Подністров'ї як виконуючих функцію придушення виступів та охорони південного кордону Правобережної України від татарських нападів і робився запит щодо утримання цих полків королівським коштом. Висловлювалося прохання звільнити місцеве населення від зобов'язання здійснювати утримання частин коронного війська протягом одного року, оскільки його обтяжливість сприяла еміграції на Лівобережну Україну. Порушувалося питання повернення козацької артилерії, яка знаходилася у Білій Церкві в розпорядженні Яна Стахорського, вивезених скарбниці та клейнод гетьманом П. Тетерею, надання у розпорядження козаків Трахтемирівського Успенського монастиря – козацького шпиталю, посередництво у звільненні Андрія та Григорія Дорошенків з московського полону. Висловлювалася скарга на дії жовнірів на Вінничині, пропонувалося скасувати практику надання нобілітації окремим діячам з Війська Запорозького, виправдати надання гетьманом Петром Дорошенком військової допомоги кримському хану Мехмед IV Гірею у придушенні повстання ногайців, посилаючись на отримання згоди від Анджея Потоцького. Як ми бачимо, вимоги були настільки широкими, що задоволення їх перетворило Військо Запорозьке у майже незалежний регіон Речі Посполитої [35, С 100-103].

Окрім надісланого посольства з Інструкцією до Польщі, Петро Дорошенко згадує про ув'язнених співвітчизників у політичній в'язниці Речі Посполитої – Мальборську, тому звертається до Яна II Казимира стосовно звільнення митрополита Й. Тукальського, Юрія Хмельницького та Григорія Гуляницького. 4 листопада 1666 р. у королівській канцелярії була готова позитивна відповідь на дане прохання гетьмана [34, С. 60-64].

Діяльність Петра Дорошенка стосовно реалізації свого плану не обмежувалася суто дипломатичною діяльністю – 3 травня 1666 р. козацьке військо Правобережної України за підтримки кримських татар розпочало наступ на Лівобережжя, умови для якого для Петра Дорошенка склалися сприятливо в зв'язку антимосковського повстання в Переяславському полку під проводом Максима Хоменка, Іванів Пригари та Момати. Ватажки повстання визнали владу гетьмана Дорошенка. Однак наступ на Кременчук 20 червня завершився невдачею. Проте ще один козацький загін чисельністю 3 тис. чоловік оперував під Миргородом та Лубнами. В липні 1666 р. Петро Дорошенко отримав королівський наказ про припинення бойових дій з московським і лівобережним військом, оскільки велися переговори про мир, що викликало незадоволення гетьмана. 28 липня 1666 р. в Богушківській слободі (Переяславський полк) було вбито полковника Данила Єрмоленка, підвладного Івану Брюховецькому. Його змінив на посаді Михайло Хоменко, один з очільників повстання. Гетьман Петро Дорошенко не зміг надати військової допомоги переяславському повстанню – його придушення завершилося наприкінці серпня. Виникли проблеми внутрішнього характеру, подільський полковник Костянтин Мигалевський повстав проти гетьмана і присягнув на вірність цареві, зруйнував план Петра Дорошенка захопити Канів, в якому перебував гарнізон лівобережного козацького війська на чолі з полковником Яковом Лизогубом. Зовнішньополітичною проблемою стало завершення рокошу Єжі Любомирського, після якого король Ян II Казимир 13 серпня 1666 р. видає універсал про розквартирування коронного війська

на чолі великого маршалка коронного Яна Собеського на Правобережній Україні. Даний крок означав одне – поступок не буде [67, С. 28, 34, С 103-120].

Командувачем одного з коронних загонів, розташованих на Правобережжі був Себастьян Маховський, який без суда і слідства віддав наказ стратити воєводу київського та сенатора Речі Посполитої Івана Виговського. 11 грудня 1666 р. коронне військо чисельністю у 6 тис. чол. на чолі вищезгаданого польського регіментаря було розбите козацьким (15 тис) та татарським (20 тис.) на чолі з Петром Дорошенком та Девлет-Гіреєм під Браїловом. Відступаючі поляки були добиті на Батозькому полі, Маховський потрапив до татарського полону. Легка перемога союзників викликала занепокоєння серед польської влади. Знаючи про союз Петра Дорошенка з Кримським ханством, до Львову прибув Іван Сірко і запропонував свої послуги у вигляді нападу на татар [35, С. 104-110].

Розділ III. Об'єднання Козацької держави.

3.1. Поділ України в Андрусові.

У російсько – польській війні, що тривала починаючи з 1654 р. обидві держави виснажили свої сили. Як відомо, Лівобережний похід Яна Казимира 1663-64 рр, метою якого було повернути втрачені за часів Хмельниччини території до складу Речі Посполитої та досягти перемоги шляхом переможного маршу через Глухів на Москву завершився поразкою – коронне військо змушене було з втратами повертатися на Правобережну Україну, де розпочалося повстання проти польської влади. [51, С. 115-124] Одним з факторів, що схилив польську владу до миру був рокош Єжі Любомирського 1665-1666 рр, в якому останній отримав перемогу над польським королем Яном II Казимиром.[63, С. 108-111]

Московське царство, не дивлячись на успішний захист Лівобережної України, вторгнення та закріплення гетьмана І. Брюховецького на частині Правобережної України, переможні битви воєводи Івана Хованського при р. Двіна 24-25 серпня 1665 р. та Борисоглібська 18 березня 1666 р. проти литовського війська потребувало часу на відновлення власних сил – виникли економічні проблеми, податки були надто обтяжливими для населення, військовий потенціал був виснажений. [48, С 164-167, 44, С. 91]

Згодом російсько – польські перемовини стали відомими гетьману Правобережжя П. Дорошенку. Так, в літку 1666 р. гетьманом було надіслано листа до польського короля з висловленням протесту, оскільки козацьку сторону не повідомили про початок перемовин. Цілком красномовною відповіддю польської влади стало відправлення коронного війська на Правобережну Україну 13 серпня того ж року. П. Дорошенко заручився підтримкою Кримського ханства і 19 грудня 1666 р. завдав поразки коронному війську на чолі С. Маховського під Браїловим, таким чином розпочав виступ проти польської влади, яка провадила перемовини без свого васала. [81, С. 138]

Успішний початок виступу гетьмана П. Дорошенка проти польської влади підштовхнув останню до більш зручної для Московського царства риторики – 30 січня 1667 р. в селі Андрусово 31-й з'їзд послів досяг успіхів: між Річчю Посполитою, делегатами якої були Єжі Глебович та Ян Антоній і Московським царством, яке представляв Афанасій Ордин-Нащокін було укладене перемир'я терміном у 13,5 років. Його положеннями були наступними: Московському царству поверталися Чернігівщина, Смоленщина та Стародубщина, втрачені у 1618 р. укладенням Деулінського перемир'я. Зберігався вплив над Лівобережною Україною, Київ передавався на двохрічний термін, але з правом залишення за певних умов. Окрім того, московська влада забор'язувалася виплатити 200 тис. рублів Речі Посполитій в якості компенсації за втрату шляхтою своїх маєтностей на Лівобережній Україні. Під владою Речі Посполитої залишалися Вітебськ, Дзвінськ, Правобережна Україна визнавалася підвладною Польщі. Обидві держави забор'язувалися здійснювати спільний контроль над Запорізькою Січчю, не дивлячись на те, що дане утворення проявляло лояльність до Московського царства у попередній війні. Варто також відзначити, що укладення анти турецького польсько – московського союзу викликало занепокоєння в Кримському ханстві та Османській імперії. [44, С 92-97]

3.2. Реакція на укладення Андрусівське перемир'я.

Таким чином, в білоруському селі доля української державності була вирішена іноземними державами. Укладення сепаратного перемир'я викликало обурення по обидва береги Дніпра. Як ми зазначали вище, знаючи про наміри польської влади щодо України, П. Дорошенко підняв повстання, а на Лівобережжі навіть віддані до межі зради власного народу Москві гетьман І. Брюховецький та єпископ Мефодій обурилися даному перебігу подій, оскільки ймовірність об'єднання гетьманств стала неможливою. Лівобережному гетьману І. Брюховецькому про укладення Андрусівського перемир'я стало відомо 12 лютого 1667 р. через посланця стольника І.

Телепнєва. Розпочалися заворушення на Запоріжжі, які гетьман спочатку намагався придушити за допомогою прохання про розміщення московських військ у Кременчуку та Кодаку. [89, С. 287-299]

Однак гетьман П. Дорошенко не збирався відмовитися від плану об'єднання України під своєю булавою. Для нього першочерговою метою було заручитися підтримкою нового сюзерена, на роль якого було обрано Мехмеда IV, султана Османською імперією. Досягнення успіху в даній місії козацькою дипломатією дозволило б гетьману заручитися військовою підтримкою Кримського ханства. Саме це зрозумів гетьман П. Дорошенко після посольства М. Зеленського та Д. Лесницького до Криму 19 лютого 1667 р, які окрім офіційного візиту здійснили передачу письма боярину В. Шереметьєву, який перебував у татарському полоні після поразки у битві під Чудновом 27 вересня 1660 р. Мета передачі письма Шереметьєву полягала у спонуканні московської влади до порушення перемир'я та втручання у польсько-козацьке протистояння. Козацьке посольство на чолі М. Раткевичем-Портянкою було прийнято турецьким султаном Мехмедом IV 6 та 9 липня 1667 р, однак конкретних гарантій досягти не вдалося, оскільки мало місце втручання польської дипломатії. Якщо звернути увагу на зовнішньополітичне становище Османської імперії станом на 1667 р, то вагому роль у непевності султана Мехмеда IV відіграла війна з Венеціанською республікою за о. Крит та з Державою Сефевідів на Сході і заворушення в підвладній Угорщині. [34, С 111-116]

3.3. Наступ гетьмана П. Дорошенка на Західну Україну.

Окрім Андрусівського перемир'я, укладеного сюзеренами українських земель, 1667 р. відзначився воєнною кампанією гетьмана П. Дорошенка проти коронного війська на Західній Україні. Так, в травні була оголошена мобілізація козацьких полків під Корсунем. Козацько – татарські сили на чолі уманського полковника Г. Білогруда та Батирші – мурзи здійснювали рейд на Подільське воєводство та Волинь, брацлавського полковника О. Гоголя та

Елле – мурзи в червні – рейд на Поділля до Тернополя. В серпні козацьке військо на чолі П. Дорошенка захоплює Чигиринський замок, в якому перебувала коронна залога, також була взята в облогу Біла Церква – аванпост коронного війська на Правобережжі. [67, С. 287]

В другій половині вересня гетьман коронного війська Я. Собеський мав у власному розпорядженні 15 тис. воїнів та декілька тисяч ополчення з місцевого населення, яке прийняло сторону Польщі через татарські напади на Західну Україну проти 24 тис. козацького війська, оснащеного 40 гарматами, татарський контингент на чолі калги (принца) Кирим Гірея, а також 3 тис яничар.[35, С. 78]

Не дивлячись на чисельну перевагу, козацько – татарській коаліції для здобуття перемоги було необхідно оволодіти такими укріпленнями, як Кам'янець, Тербовля, Дубни, Броди, Бережани, в яких знаходилися залоги, залишені Я. Собеським для сковування значних ворожих сил. Решта коронного війська чисельністю у 8 тис. воїнів розташувалася у Підгайцях 4 жовтня. Козацько – татарське військо прибуло до Підгайців 6 жовтня та здійснило перший штурм, який завершився безрезультатно. Союзники обрали тактику облоги коронного війська, яке було розташоване в окремих укріпленнях, яке згодом капітулювало від голоду. Таким чином, тактична перевага призвела до катастрофи стратегічного характеру - 16 жовтня 1667 р. стало відомо про козацький рейд під проводом харківського полковника І. Сірка та кошового отамана Ж. Рога через Перекоп до Криму, внаслідок якого татарські володіння зазнали страшного спустошення. Татарський контингент на чолі Кирим – Гірея розпочав підготовку до відступу в Крим. І. Сірко та Запорізька Січ вчергове продемонстрували свою деструктивну роль в історії українського державотворення. [67, С. 288]

3.4. Укладення Підгаєцької угоди з Польщею.

В січні 1667 р. у Львові відбулися переговори між І. Сірком та Я. Собеським, внаслідок якого було узгоджено проведення козацького рейду в Крим. Таким чином, Іван Сірко вчергове зрадив інтереси власного народу шляхом колаборації з іноземною державою. [34, С. 134]

Після укладення Кирилів – Гіреєв миру з Я. Собеським та відступу татарського війська до Криму, гетьман П. Дорошенко змушений був укласти Підгаєцьку угоду, згідно якої Правобережна залишалася під владою Речі Посполитої, кордоном визначалася р. Горинь, шляхті надавалося право повернення до своїх маєтностей. Коронні війська виводилися з Правобережжя, окрім Білої Церкви, гарнізон якої зменшувався до 2 тис. чол. [24]

Таким чином, похід П. Дорошенка на Західну Україну завершився невдачею. Татарські напади налаштували місцеве населення проти козацького війська та позбавили гетьмана ймовірної підтримки. На наш погляд, у даної воєнної кампанії були суттєвих помилки: по-перше, залучення татарського війська до походу не дивлячись на відсутність необхідності та за наявності власних сил, достатніх для протистояння коронному війську. По – друге, Підгаєцьку битву слід було закінчити протягом короткого терміну шляхом задіяння всієї наявної артилерії. Гетьман П. Дорошенко остаточно переконався у ненадійності татар, які відіграли абсолютно деструктивну роль в історії українського державотворення, неодноразово зраджуючи свого союзника – Військо Запорозьке. [44, С. 106-107]

Для плану об'єднання України гетьмана П. Дорошенка події на Лівобережжі виникли сприятливі умови: так, 1 січня 1668 р. лівобережним гетьманом І. Брюховецьким було скликано раду, на яку прибули: чернігівський полковник І. Самойлович, ніжинський – А. Мартинович, прилуцький – Л. Горленко, миргородський – Г. Апостоленко, полтавський –

К. Кублуцький, переяславський Д. Райча, київський – В. Дворецький та військовий писар Ф. Михаленко, військові судді П. Животинський, П. Забіла. На раді обговорювалося питання доцільності перебування московських воєвод на Лівобережжі, висловлювалося незадоволення економічною політикою Московського царства стосовно Лівобережного гетьманату, вироблення ультимативної формули виводу московських військ з підвладної гетьману території. Результатом ради стало відрядження посольства на чолі лубенського полковника Г. Гамалія до Османської імперії з проханням встановлення протекції над Лівобережною гетьманщиною[44, С. 116]

Не дивлячись на поразку, результат Підгаєцької угоди, а саме мир з Річчю Посполитою давав змогу П. Дорошенку відновити власні сили для здійснення наступної кампанії – взяття під контроль Лівобережжя. Мирні взаємовідносини з Польщею були істотно полегшені через особистість Я. Собеського, який проявляв більшу прихильність до козаків на відміну від шляхетської більшості.[35, С. 143-145]

Вагомими факторами, що підштовхнули українців до повстання проти Московського царства полягали в економічному, політичному, військовому аспекти: як відомо, у 1663 р. з початком правління І. Брюховецький підписав Батуринські статті, згідно якого заборонявся збут збіжжя на Правобережжя, експорт тютюна та горілки до Московського царства (оскільки монополія на дані сфери належала Москві). Ключовим пунктом було утримання московських військ на Лівобережжі коштом місцевого населення. Економічний аспект даного договору яскраво свідчив про погіршення становища, однак пункт №1 про утримання московського війська не реалізовувався повною мірою. [36, С. 202]

Наступним договором, що завдавав шкоди Лівобережному гетьманату стали Московські статті 21 жовтня 1665 р, підписані гетьманом І. Брюховецьким в Москві, за котрими на Лівобережжі збільшувався контингент московських військ та впроваджувалося його реальне утримання

ресурсами місцевого населення, здійснювалося розширення сфера дислокації московських залог до таких міст, як Полтава, Новгород – Сіверського, Кременчука, Остра, Канева (окупована частина Правобережжя) та Кодака – важливого стратегічного пункту землях Запорозької Січі. Податкова функція над місцевим населенням, окрім козацького стану, переходила у розпорядження до царської адміністрації. [89, С. 81 - 90]

Позиція царя О. Романова стосовно Лівобережжя яскраво свідчила про розгляд краю як власної вотчини, про що яскраво свідчить царський наказ 1666 р, згідно якого до підвладної України командувався стольник О. Стольник з метою проведення перепису місцевого населення та виробничих одиниць. [30, С 45-46]

В січні 1668 р. в Чигирині – столиці Правобережної України відбулася козацька рада, на якій були присутні митрополит Й. Тукальський, архімандрит Гедеон (Юрій) Хмельницький, посол кримського хана Аділ Гірея, представник єпископа Мефодія та гетьмана І. Брюховецького, представники лівобережної старшини. Представники Запорізької Січі принесли присягу на вірність гетьману П. Дорошенку. Водночас, за посередництва печерського архімандрита І. Гізеля мстиславський єпископ Мефодій та І. Брюховецький встановили компроміс стосовно подальших дій, які повинні бути спрямованні на вихід з під влади Московського царства. Як ми зазначали вище, на Гадяцькій раді, ініційованій І. Брюховецьким було узгоджено подальше вигнання московського війська з Лівобережжя, однак ніжинський воєвода І. Ржевський був поставлений до відома прилуцьким полковником Л. Горленком стосовно плану лівобережного гетьмана. Київський воєвода Петро Шереметьєв – очільник московських військ, дислокованих на Лівобережжі також був поставлений до відома 5 січня стосовно заворушень, острьським воєводою Д. Рагозіним. Місцеве населення масово відмовлялося сплачувати різноманітні податки, а також переходило до козацького стану, про що свідчить гетьманський наказ стосовно Ічня,

Карабутова, Срібного та Красного. Перехід простолюду в козацький стан в Ніжинському полку розпочався 27-го лютого 1668 р. через оголошенням місцевому населенню ніжинським полковником Артемом Мартиновичем гетьманського відповідного дозволу. Активну участь в антимосковському повстанні взяли запорожці, про що свідчить вступ їх контингенту чисельністю на чолі кошового отамана О. Урбановича з 1,5 тис. чол. до Глухова. Стародубський воєвода І. Волконський був оточений в полковому центрі загонами стародубського полковника П. Рославця 15 лютого. [44, С. 117-121, 87, С. 299]

3.5. Дипломатичні кроки Москви та Правобережжя.

Про справжні наміри гетьмана І. Брюховецького в Москві дізналися 11 лютого. Згодом було постановлено здійснити виплату жалування Січі у вигляді 2 тис. рублів та 100 зв'язок німецької тканини, що ймовірно було спробою підкупу січовиків, однак успіху досягнуто не було. Лівобережний гетьман надіслав посольства до донських козаків С. Разіна та слобідських, з яких погодився розпочати повстання на Слобожанщині І. Сірко в якості харківського полковника – в березні 1668 р. ним буде піднято повстання в даному регіоні, однак він сам потребуватиме військової підтримки І. Брюховецького, закликаючи надіслати 3 тис. козаків Полтавського полку. [67, С. 294, 87, С. 301]

Чернігів, де перебував воєвода А. Толстой, був взятий в облогу чернігівським полковником І. Самойловичем. Екс-полковник Києва В. Дворецький розпочав бій за Остер, в якому оборонявся воєвода Рагозін. До 8 – го лютого 1668 р. в Гадячі дислокувалося 8 тис. козацький загін, мобілізований І. Брюховецьким, який згодом напав на загін ратників на чолі воєводи Е. Огарева, якому клятвою на хресті було обіцяно право безперешкодного відступу. Гетьман звернувся до московських воєвод з закликом добровільної здачі, що мало позитивні наслідки: прилуцький воєвода Загряжський, сосницький - Ліхачев, батуринський – Клюкачев,

глухівський Кологривов капітулювали і в подальшому були ув'язненні в Мгарський монастир, м. Лубни. Згодом капітулювали миргородський та полтавський воєводи. [44, С. 121 -125]

Окрім повстання, в Україні відбувалися важливі події дипломатично – політичного характеру. В січні 1668 р. гетьман П. Дорошенко провів ряд переговорів з представниками Московського царства. Він висловив готовність перейти під зверхність царя у випадку об'єднання Лівобережжя та Правобережжя під його владою. Після надісланого письма В. Тяпкіну від 11 січня, гетьман П. Дорошенко продовжив проводити переговори з московською стороною, свідченням чого є відрядження посольства на чолі Г. Дорошенка та Л. Бускевича з наступними умовами про перехід під владу Москви: воєводам заборонялося перебувати в українських містах, царським чиновникам заборонялося здійснювати збір податків, гарантувалися права та вольності Війська Запорозького. Московська сторона відхилила умови посольства стосовно протекторату над Правобережжям. Ймовірно, гетьман П. Дорошенко склав умови посольства таким чином, щоб отримати відмову, що можна пояснити як спробу виграти час, оскільки на старшинській раді, скликаній наприкінці січня – поч. лютого було узгоджено розпочати воєнну кампанію проти Московського царства на Лівобережжі, для якої склалися сприятливі умови: мир з Польщею, проголошення великим візирем Османської імперії Мустафою-пашою заступництва над козаками, підтримувалися дружні відносини з Кримським ханством. [67, С. 295 - 297]

3.6. Об'єднання України під владою Петра Дорошенка.

Воєводі Г. Ромодановському було віддано наказ вирушити для придушення повстання на Лівобережжі зі зміною погоди на більш сприятливу, що призвело до виступу московського війська до краю з запізненням – в травні 1668 р. Ймовірно, передбачаючи даний перебіг подій, гетьман І. Брюховецький посилив залоги в прикордонних містах, оскільки воєвода Г. Ромодановський змушений був взяти в облогу Котельву, якій на

допомогу вирушило козацьке військо на чолі І. Брюховецького за підтримки татарського контингенту. Гетьман П. Дорошенко на чолі козацького війська вступив до Голтви (Лівобережна Україна) приблизно 29 травня. Два гетьмани зустрілися під Опішнею, на Сербовому полі, під час якого лівобережні козаки та П. Дорошенко вимагали зречення І. Брюховецького, який згодом загинув від бунтівного натовпу 8 червня, яка, ймовірно, неправильно зрозуміла команду П. Дорошенка ув'язнити його. Ми відкидаємо версію про навмисне віддання команди про вбивство Брюховецького через відсутність необхідності – лівобережна старшина заявила про свою лояльність першому задовго до інциденту. Так загинув гетьман І. Брюховецький, який шляхом демагогії прийшов до влади. [44, С. 129, 67, С. 296]

Після вбивства гетьмана І. Брюховецького, П. Дорошенко фактично став гетьманом об'єднаної України. Досягнення ним своєї мети призвело до порушення балансу в Східній Європі. З переходом під його владу Лівобережжя постала проблема його утримання під своєю владою, але з початком польського наступу на Правобережну Україну, П. Дорошенко змушений був повернутися назад, призначивши Д. Многогрішного наказним гетьманом Лівобережжя.[35, С. 197] Також на Лівобережжі було призначено очільника прикордонних військ – генерального обозного Я. Коритського, а намісником в Гадячі – А. Дорошенка. Стало відомо про заворушення на Запорізькій Січі, в особливості Петра Суховія. [4, С 81, 44, С. 132]

Вторгнення коронного війська на Правобережжя розпочалося в червні 1668 р. і було головною причиною повернення гетьмана П. Дорошенка. Коронний гетьман Я. Собеський віддав наказ коронному війську чисельністю у 2 тис. чол. на чолі Ф. Потоцького прибути до Білої Церкви – польського аванпосту на Правобережжі, під відбувалися бої між польськими загонами та білоцерківським та паволоцьким полками на чолі Бутенка та Яроша, які завершилися на користь коронного війська. [35, С. 198-200]

Станом на літо 1668 р. Запорізька Січ не знаходилася під владою гетьмана П. Дорошенка і слідуючи деструктивним по-відношенню до ідеї державності курсу прагнула обрати гетьмана, що відповідав би інтересам низового козацтва. Так, в серпні 1668 р. до Бахчисараю було відправлене січове посольство на чолі запорізького писаря П. Суховієнка з метою укладення союзу проти П. Дорошенка, яке досягло своєї мети – укладався союз з Кримським ханством в обмін на ненапад на татарські володіння. Хан Аділ Гірей запропонував П. Суховієнку стати гетьманом під його протекцією та видав відповідні для даної процедури регалії. Після повернення на Запоріжжя був обраний гетьманом і згодом здобув визнання османського султана Мехмеда IV. Таким чином, вчергове іноземна держава продовжила політику втручання у внутрішні українські справи шляхом підтримки своєї маріонетки. [82]

Московське військо на чолі Г. Ромодановського розпочало наступ на Лівобережжя в другій половині вересня 1668 р. – захоплено Ніжин, а 5 жовтня, після капітуляції і відступу Д. Многогрішного – Чернігів, але після даних операцій розпочало відступ до Путивля від наступаючого козацького війська на чолі Г. Дорошенка. Самозваний гетьман П. Суховій розпочав операції на Лівобережжі: до зради легітимного гетьмана шляхом задіяння татар схилив Миргородські, Переяславський, Полтавський та Лубенські полки. Д. Многогрішний скликав раду в Новгород-Сіверському, на якій фактично примусив інших зрадників з числа старшини обрати його гетьманом. Таким чином, наприкінці грудня 1668 р. на Лівобережжі з'явився черговий самозваний гетьман. [67, С. 301, 68, С. 325]

Події на початку 1669 р. склалися сприятливо для гетьмана П. Дорошенка – було відбито наступ самопроголошеного гетьмана П. Суховія на Правобережжі під Чигирином та Вільшаною запорізьким полковником С. Корсунцем, Г. Дорошенком. В битві під Ольховцем (Канівський полк) лояльний до П. Дорошенка І. Сірко завдав поразки татарському війську

Батирчу – Мурзи, союзника П. Суховієнка. Дані перемоги над самопроголошеним гетьманом призвели до зростання престижу гетьмана П. Дорошенка – до Чигирину прибули полковники Лубенського, Полтавського, Миргородського полків, які минулого року зрадили законного гетьмана. [35, С. 220-222]

Козацька рада, що повинна була вирішити подальший курс України розпочалася в березні 1669 р. під Корсунем, на Богуславському гостинцю. На ній були присутні митрополит Й. Тукальський, старшини з Правобережжя та Лівобережжя та представники Османської імперії. Гетьман П. Дорошенко 21 березня поставив питання про своє подальше гетьманування, на що отримав позитивну відповідь. Старшиною була висловлена готовність прийняти протекцію султана Мехмеда IV. Було досягнуто згоди щодо 12 тис. козацького реєстру. Даним договором П, Дорошенко фактично поставив крапку спробі кримського хана Аділа Гірея встановити свій протекторат над Україною. [67, С 304]

На генеральній раді у Глухові 16 березня 1669 р. полки, що спільно з Д. Многогрішним зрадили П. Дорошенка, підтвердили свій вибір на користь першого та присягли на вірність московському царю Олексію I Романову. За умовами договору, московські воєводи отримували право на розміщення залог в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Остері без права здійснення адміністративної, судової та фіскальної функцій над місцевим населенням. Компетенція збору податків та організації виплати данини царю переходила українській адміністрації, через скарбницю Війська Запорозького. Гетьману заборонялося ведення дипломатичних відносин з іноземними державами, однак гарантувався імунітет у збереженні влади, якої його міг позбавити московський цар спеціальним дозволом. Чисельність козацького реєстру становила 30 тис. козаків, Д. Многогрішному дозволялося мати 1 тис. компанійців. Для посилення своїх позицій при укладені Глухівських статей

московська сторона царським наказом від 12 лютого 1669 р. розквартирувала московський загін в місті.[21, С. 260-262]

Наприкінці березня кримські татари розпочали воєнну кампанію проти гетьмана П. Дорошенка, надавши підтримку П. Суховію, який 27 квітня 1669 р. здійснив невдалу спробу взяття Чигирину. Проти легітимного гетьмана повстали Уманський, Торговицький, Кальницький та Корсунський полки перейшли на бік П. Суховія. Після неї гетьманське військо чисельністю понад 6 тис. було взяте в облогу в Конончі татарами і завдяки втручання османського посла, який прибув до України з 12 тис. військом білгородських татар, 1 тис. угорців та 1 тис. волохів та представив татарам султанський наказ про припинення бойових дій, через що гетьман П. Дорошенко уникнув поразки. Повсталі козацькі полки скликали раду в Умані на початку серпня, на якій на зміну П. Суховію обрали М. Ханенко – уманського полковника, що зрадив законного гетьмана. Отримав з Криму підкріплення у 6 тис. татар на чолі Батирчі-мурзи, М. Ханенко вступив з гетьманом П. Дорошенко в битву при Стеблеві 8 листопада, в якій переміг другий за дороги підкріплення на чолі І. Сірка та контингенту білгородської орди. [35, С. 253-257, 67, С. 303-305]

Після перемоги над М. Ханенком, гетьман П. Дорошенко віддав наказ наказному гетьману Корицькому на чолі козацького війська надати допомогу полковнику Гамалії. Об'єднаним дорошенківським силам було завдано поразку в битві при Лохвиці Д. Многогрішним.[44, С. 175-176]

Нелегітимний гетьман Лівобережжя Д. Многогрішний вбачаючи у гетьмані П. Дорошенко загрозу особистій владі, звернувся до московського царя Олексія І Романова 10 липня 1669 р. з проханням введення московського війська в Україну «что нас своїх подданных и слуг нижайших и весь народ християнский под оборону свою принявь, изволил указом своим государским ратных людей прислати и своего царского пресветлого величества боярина и наместника белгородского князя Григория

Григориевича Ромодановского Стародубского послати на оборону своей отчины, которую ведомость чрез государскую принять грамоту, с того тешимся, что вы, великий государь, своею Малую Россию наступающим неприятелем бусурманом не хотите подати на искоренение. Однако и ныне имеючи подлинныя ведомости так той стороны Днепра от Коруны Польской и Великого княжества Литовского гетмана Дорошенка, которой, не смотря на постановленный договоры с вашим царским пресветлым величеством, как и сь его королевским величеством и Речью Посполитой в Андрусове приговорили, и не довольствуясь над тою стороною своим старшинством гетьманским, но и на сю сторону Днепра войска свои конные с Иваном Каневцом и с Носом и с Перебейносом больше тысячи с той стороны Днепра и Сиркова войска часть же переслал, чтобы кровопролитию способ к войне давал нам, и в города с Лубны, в Лохвицу и в Ромны пехоту серденяцкую и казаков позасылал и приказал им, чтобы конечно задор к войне чинили. Видя такое намерение, что ересь меж народа так листьями своими вметает, и я по нужде вашего царского пресветлого величества войска, се есть отходные полки, Михайлу Кияшку конного и иныше против их послал, чтобы в тех городах, которые под высокою рукою вашего царского пресветлого величества в подданстве суть, а под нашим послушанием, велел я им стояти. А как, за указом Дорошенковым, той стороны Днепра гетмана, что велел наших воевати, собрал полки Гамалея, лубенской и миргородский, и тое стороны с казаками под войска вашего царского пресветлого величества Кияшкино ходили, но егда не истерпев всеильный Бог такова их намерения и невинности нашей, подбежав под табор Кияшкин т сопотивники и наступники и тех, милостию Божией и счастьем вашего царского пресветлого величества и праведными молитвами, как начали их громить от своего табора, мало кто из них ушел. Больше четырех сот на бою побили, а живих больши полутороста. Там же того полковника Каневца с ними и литавры и знамя взяли. [3]

З геополітичної точки зору, гетьман П. Дорошенко як васал польського короля, здійснюючи спроби об'єднання обох берегів Дніпра під своєю владою порушував Андрусівське перемир'я 1667 р, що викликало протести в Москві. Так, 21 липня 1669 р. цар Олексій І Романов відправив грамоту гетьману П. Дорошенку закликом дотримуватися даного договору: «...И мы, великий государ, наше царское величество, к тебе гетману в сей нашей царской величества грамоте велели отписать, что ты гетман, забыв наше великого государя, нашего царского величества с братом нашим, с великим государем с его королевским величеством, Андрусовской перемирной посолской договор и постановление, похотіли ходить в волностях своїх и жителей малороссийских городов в пагубу в разорение привел и андрусовскому посолскому договору учинил противность. А по московскому утверждению и по Андрусовскому посолскому договору, в статьях написано именно, что сей стороны Днепра некоторых городов и мест к Коруне Полской и к Великому княжеству Литовскому и не причитать и гетманом и иных никаких урядников некоторыми дела нив о что не вступатца и быти сей стороны Днепро городам и местам и всему Войску Запорожскому в подданстве у нас великого государя, у нашего царского величества, а той стороны Днепра быть к Коруне Полской и к Великому княжеству Литовскому, а гетман Демьян Игнатови, по нашему царскому величества указу, на раде в Глухове выбран волными гласы, учинен сей стороны Днепра совершенным гетманом, и нашею великого государя, нашего царского величества, грамотою подтвержен, и к тебе о том в нашей царского величества грамот наперед сего писано, и тебе писать и называть его своевольным гетманом негодитца. И тебе б гетману Петру Дорошенку, по тому Андрусовскому посолскому договору и по московскому утверждению, сей стороны Днепра в города и места нив о что не вступатца, и паи Полтавы и изь Миргорода и з Лубны из иных городов и мест полковников своим со всею их старшиною вывезть к себе за Днепръ, а сей стороны Днепра никакова начальства не иметь и не во что не вступатца, а от нас великого

государя, нашего царского величества, к поданному гетману Демьяну Игнатовичу о том наш великого государя указ послан в города и места, которые у тебя в послушании, не вступатца и против общих неприятелів стоять и отпор давать собча. А что у нас великого государя у нашего царского величества, посланцы твои, бывшей обозной Федор Коробка с товарищи, о делах, о чем ты с ними наказал и о в'язнях пода ли информацею, за твоею рукою и печатью, и мы великий государ, наше царское величество, выслушав информацею, велели к тебе отписать в нашей царского величества грамоте. А вязней, корда бужуть приведены из наших царских царского величества из сибирских городов, мы великий государ пожалуем, велим отпустить их к тебе. А посланців твоих бывшаго обозного Федора Коробку с товарищи велели к тебе отпустить.[7, С. 36-39]

Бойові дії на Лівобережжі між сторонами протистояння продовжувалися восени, про свідчить донесення хорунжого московського війська Василя Свиридова: «Октября в 27 день, в приказ Малой России Войска Запорожского сей стороны Днепра гетмана Демьяна Игнатовича присланный хорунжий генеральный войсковой, Василей Свиридов, в распросе сказал: ведомо де гетману Демьяну учинилося, что Татарова, которые перешли на сю сторону Днепра под Лохвицу и под Ромен, и он де гетман посылал бунчужного Стрыевского с частью войска, а после того он гетман, собрав войско ходил сам под Ромен же и под Лохвицу и под иные городки которые противны, а войска с ним было: киевский, переяславский, прилуцкий, нежинский, черниговский, стародубский, да Андрей Мурашко с полком, да пехотных три полка, а всего войска было с гетманом с 20,000, да из Нежина думной дворянин и воевода Иван Иванович Ржевский посылал стрельцов 200 человек, а кто именно из сотников был, того не упомянуть. И гетман де с войском дошли под Лохвицею татар с 200 человек да изменников казаков с 800 человек, и учинили бой, и на том бою взяли изменников казаков 3 человек и иных многих побили и утекли в город Лохвицу. И гетман де стоял с войском под Лохвицею 3 дня и не приступав пошли под Ромен. А

изменники де, наказной гетман Корицкой, де полковники Гоголь да Каневец, и Татаров из Лохвицы в то время утекли за Днепр, и как де пришли под Ромен и роменские де жители великому государю в випах своих добили челом и город сдали. Также де и города Чернуха и Куренка и Городище потомуж учинились под государевою рукою и города сдали, а все де те города, которые сдались лубенскому полку. И був де гетман под теми городами и распустя войско пришел в Батурин и его Василья посла к великому государю октября в 15 день. Ехал на Севск, и в Севске де боярину и воеводам и наместнику белгородскому, князю Григорию Григорьевичу Ромодановскому с товарищи, листь, каков с ним послал гетман Демьян Игнотович, подал...» [6, С. 81-82]

Боротьба між легітимним гетьманом П. Дорошенко та самопроголошеним Д. Многогрішним також відбувалася на території Переяславського полку – так, місцевий полковник Р. Дмитрашка-Райча 16 листопада 1669 р. надіслав письмо Д. Многогрішному про надання військової допомоги: «Велможный, а мне велми милостивый пане гетмане Войска его царского пресветлого величества Запорожского, добродию мой. Вести хотя гараздо тиби прежних о Дорошенков с татары на сю стороны Днепра приходы применительные, однако же по прежнему сумнительные у себя ныне имею, и тебе господину моему весно чиню, что та орда вся белгородская, которая за Днепром над Жердевою и по Каневским полям кошем стояли, отшедь от Жердевы, пошли тою стороною Днепра к Бужину и том будто хочет, на всю сторону Днепра переправясь, к Гадичином и к иным городам, к Дорошенку приклонным, на помочь идти, от которых надобно в тех странах милости твоей остерегательство иметь. А про Дорошенка такова есть есть, что пошел конечно из под Канева в Чигирин, я свое войско по городам распустил. Лизогуба с товарищи в Ладыжин на становище послал. А про Умань, буде подлинно Дорошенку поддались, или петь, также и про Ханенка, где он есть нет ведомости, впредь буде улучу подлинную ведомость, не омедлю милости твоей весно уничтожить. А ныне при сих вестяхлист полковника

черкаского ко мне с хулою за то, что в города полку его сей стороны листы, будучи в Гелмязове, чтобы под высокодержавною великого государя нашего руку и под regiment твой склонялись, посылал, я для прочету к тебе посылаю. При сем любви твоей предаюсь и пребываю желательным всякого добра приятелю и поводным слугою, Дмитрашка Райча, полковник Войска его царского пресветлого величества Запорожского переясловский. Писан в Барышевке, ноябрь 16-го дня, 1669 г. [4, С. 134]

Несприятливі зовнішньополітичні обставини, а також мінливі настрої серед козацької старшини Лівобережної України не дозволили встановити сильної влади гетьмана П. Дорошенка. В значній мірі, ускладнювало становище перенапруження військових та економічних ресурсів Правобережної України.

Розділ IV. Невдача спроби об'єднання Обох берегів Дніпра

4.1. Ставленник Речі Посполитої на Правобережжі.

Восени 1670 р. сейм Речі Посполитої маючи на меті підкорити Правобережжя своїй владі визнали легітимним гетьманом М. Ханенка, який підняв постання проти П. Дорошенка. За підтримки коронного війська він у травні 1671 р. розпочав воєнну кампанію проти підвладних П. Дорошенку міст, зокрема швидко було захоплено Брацлавщину. Останній зіштовхнувся зі зрадою з боку старшини, яка переходила на сторону узурпатору, натомість користувався підтримкою білгородської татарської орди. Наступного року сюзерен Правобережжя султан тричі вимагав поляків покинути окуповану Брацлавщину, однак отримав відмову. [67, С. 311-315]

Готуючи контрнаступ П. Дорошенко отримував непряму та військову підтримку від самопроголошеного гетьмана Лівобережжя Дем'яна Многогрішного, якого незабаром через звинувачення у державній зраді було передано Москві, а наступним, хто потрапив до заслання був І. Сірко через наміри підняти повстання на Лівобережжі на користь М. Ханенка. Після завершення війни Османської імперії з Венецією за о. Крит наприкінці 1671 р, Мехмед IV вирішив надати військову підтримку гетьману П. Дорошенку після негативної відповіді польської сторони на турецький ультиматум щодо України. Отримавши до власного 7 тис. війська 15 тис. татар та 5 тис. турків, гетьман розпочав наступ і завдав поразки повстанському війську М. Ханенка під Батогом у липні 1672 р, а незабаром – коронному під Четвертинівкою. [35, С. 395-417]

Внаслідок успішних дій турецької коаліції було захоплено стратегічне місто Поділля – Кам'янець, який був потужним аванпостом, однак вона зіштовхнулася з партизанськими діями українського населення лояльного до Польщі. Проте турецький султан уклав з Польщею 18 жовтня Бучацький мир. Згідно нього, друга визнавала існування Української держави, яка фактично включала Південну Київщину та Брацлавщину, а Поділля

визнавалося території Османської імперії. Фактично договір, який вперше фіксував появу Української держави на міжнародному рівні повинен був означати крах намірів гетьмана П. Дорошенка об'єднати Західну Україну з Правобережжям в єдине ціле. [67, С. 315- 319]

4.2. Обрання Івана Самойловича гетьманом Лівобережної України.

Оскільки Варшавський сейм відмовився ратифікувати Бучачський мирний договір, бойові дії у 1673 р. поновилися. Коронному війську на чолі Я. Собеського вдалося захопити Хотин, а обраний на раді у Козачій Дуброві гетьманом Лівобережжя І. Самойлович прагнув встановити свою владу над Правобережжям, просуваючи силове вирішення даного питання у міжвідносинах з Московським царством, з яким було укладено Конотопські статті 1672 р, що істотно обмежували особисті повноваження. Московсько-козацьке військо атакувало володіння П. Дорошенка на Правобережжі, що посилювало прагнення населення перейти під владу московського царя. Що стосується полковників, то переважна їх більшість вчергове зрадила гетьмана П. Дорошенка на користь І. Самойловича. [44, С. 264-276]

Вважаючи активізацію бойових дій між коронним та турецькими військами на Поділлі, московсько-козацьке військо на чолі Г. Ромодановського та І. Самойловича перейшли Дніпро та розпочали дії проти гетьмана П. Дорошенка наприкінці січня, дійшовши з активними боями до Чигирину – столиці Правобережжя, який був взятий в облогу. Турецьке військо на чолі султана Мехмеда IV відмовившись від наступу на Польщу вирішив надати підтримку своєму васалу, П. Дорошенку, - Чигирин було деблоковано, а гетьман розпочав кампані з повернення повсталих полків під свою владу, задіюючи репресії проти зрадників. Йому вдалося досягти тимчасового успіху, однак ціною у чергове спустошення краю. Незабаром проти нього розпочав наступ Ян Собеський на чолі коронного війська. Дії кримської сторони з веденням сепаратних переговорів з Річчю Посполитою у 1675 р. остаточно підірвали віру гетьмана П. Дорошенка у доцільності

сюзеренітету Порти. Наступного року, 19 вересня московсько-козацьке військо вчергове вторгнулося на Правобережжя та розпочало облогу Чигирину, який обороняла залога чисельністю у 2 тис. сердюків. Усвідомлюючи безперспективність подальшої боротьби, П. Дорошенко капітулював. [34, С. 87-89]

4.3. Повернення Юрія Хмельницького на гетьманство

Зречення від гетьманської влади занепокоїло султана Мехмеда IV, оскільки в Україні не залишалось протурецької кандидатури, тому у 1677 р. Юрія Хмельницького було звільнено з в'язниці та проголошено гетьманом всієї України, проте фактично він був маріонетковою фігурою. Турецька сторона не полишила прагнення встановити свою владу над Правобережжям, а тому у 1678 р. розпочинає новий похід, якому використовує постать Ю. Хмельницького, який розпочав свій вступ в Україну з розсиланням універсалів, які закликали населення переходити на його бік. Проголошений турками гетьман поставив за мету заручитися підтримкою Запорізької Січі в особі Івана Сірка. Відомий своєю анти турецькою позицією, Іван Сірко повідомив лівобережного гетьмана Івана Самойловича про початок нового турецького походу, що згодом стало відомо у Москві, яка розпочала інтенсивну підготовку до протистояння. До 24 тис. московитів, відправлених на оборону Чигирини, гетьман Іван Самойлович 4,5 тис. виборних козаків, мобілізованих з 5 полкових центрів. Турецьке військо у 60 тис. на чолі Ібрагіма-паші розпочало похід, мета якого полягала у встановленні влади над Правобережжям – 9 серпня розпочалася Перша облога Чигирину, який московсько-українською залогою, однак вона завершилася поразкою для османських інтервентів – місто було деблоковано московсько-козацьким військом на чолі Г. Ромодановського та І. Самойловича, турецько-татарські війська втратили 20 тис. воїнів. Командувачу турецького війська Ібрагіму-паші поразка вартувала посади, а кримському хану Селім Гірею – престолу. [87, С. 410-435]

В Стамбулі не відмовилися від ідеї встановлення свого протекторату над Українською козацькою державою, тому здійснювали підготовку до наступного походу. Слід відзначити певні особливості прагнення встановлення свого ставленика, Юрія Хмельницького, гетьманом України. По-перше, це спонукання козаків долучитися до нього зважаючи на авторитет, здобутий в їх колах гетьманом Богданом Хмельницьким. По-друге, простежується прагнення встановлення саме спадкової форми гетьманату – подібні наміри були у засновника козацької держави, з метою збільшення легітимності існування нової політичної одиниці в Європі, що і було головною причиною Молдавських походів 1650-х років. В листуваннях і універсалах подібне прагнення простежувалося у словах «князь» або «спадкоємний князь». З точки зору міжнародного права, турецький вплив на Правобережні України закріплювався Журавненським договором 1676 року, укладений з Річчю Посполитою [80, С. 222-223]

В пунктах мирного договору, окрім скасування щорічної данини у розмірі 22 тис. злотих на користь Османської імперії, йшла мова про перехід під безпосередню турецьку владу майже всієї території Подільського воєводства, решта Правобережної України, окрім Паволоцького та Білоцерківського полків визнавалася територією підвладною Петру Дорошенку, васалу султана, зі зреченням якого турецька сторона, власне, не бажала втратити свою сферу впливу, що й стало чинником активізації турецької політики в регіоні. В усіх своїх проявах, Журавненський мирний договір був не вигідний гетьману Петру Дорошенку, оскільки істотно підривав військово-економічний потенціал і визначав його неможливість об'єднання українських земель під єдиною булавою. [83]

З турецького боку Юрій Хмельницький отримав нові інсигнії, серед яких особливу увагу привертає печатка, на якій зображено вершника, козака з мушкетом і напис «Печать князівства Малоруського» або ж, за словами польського резидента Стефана Процького в Стамбулі «Юрій Хмельницький,

Князь удільний Руський». Титулатуру, надана турецьким султаном Юрію Хмельницькому, викликала обурення у польської сторони, яка в особі Я. Гнінського вручила ноту протесту через «*Dux Cosacorum*». Другим фактом, що засвідчував роздратування польської сторони щодо Юрія Хмельницького, була інструкція коронного підканцлера Вермінського до польського посла в Москві не вживати щодо Хмельницького титулу «*princeps Sarmatiae*» Це був один з титулів, наданих турецьким султаном новому гетьману, роздратування з польського боку, ймовірно, було спричинене побоюванням, що ставленик Порти поширить свою владу на польські землі. Принагідно зазначимо, що саме в Королівстві Польському шляхта відносила своє походження від сарматів, і саме серед шляхти панував «сарматський культ». [82, С. 224-226]

У своєму прагненні встановити владу на українських землях, Юрій Хмельницький застосовував практику свого батька Богдана, а саме – розсилання універсалів зі зверненням не тільки до козацької старшини, але також до народних мас. Він не полишав надії заручитися підтримкою кошового отамана Івана Сірка, - одного з ініціаторів «прохмельницького повстання» проти гетьмана Івана Виговського у 1659 році, що мав велику популярність серед козацьких мас Війська Запорізького Низового. Дипломатичні зусилля не оминули Лівобережжя, керовану гетьманом Іваном Самойловичем, що про свідчить лист:

«Відомо вам, яким чином Україна за батьків ваших стала під обороною найяснішої Порти Оттоманської, ніж царської московської величності. Знати, що, Божим наглядом було стільки причини на віру нашу і народ наш руський, що будучи під поляками у великому утиску, шукали оборони найяснішого хана Іслам-Гірея, а потім благополучно царствующим спадкоємним монархам підданство предки наші міцно підтверджували, про що досить бути, бо ще не вийшло з пам'яті ваших милостей; потім міцно то підтвердив пан Дорошенко найяснішій султановій величності, бо самим

милостям вашим краще те відомо. Потрібно було мені для спільної потреби й останнім здоров'ям впала нашу Україну закласти. Яз і нині тим закінчуємо і дбаємо про звільнення найяснішого візира, як же найяснішого ханського величності, які особами своїми пресвітлими тут перебувають, про цілість вас всіх як дідич, а не найманець єсть з тієї земля. Дозвольте милості ваші замилуватися самі над собою і над залишковою пагубою нашою, а не піддаватися в більше руйнування, і відступитися від московського, а до нас приверніться, зберігаючи цілість свою як голуби: побачите милості ваші купно і Військо Запорізьке милість вельможних монархів і вашу; але вчасно будьте ласкаві радіти милості ваші про себе, а не потім, коли вже настануть великі сили. Не розширюючи листи своєї поради і високому міркуванню ваших милостей не зраджуючи, бажаю незабаром нам бачитися з собою в любові і поцілуватися, і без кровопролиття під одним монархом найяскравішим і непереможним султанським величністю турецьким залишатися. Про це сказавши, відповіді від милостей ваших бажаємо і вас самих і славу християнську милостям вашим вручаємо. Даний у Бердичівці вашим милостям усім доброзичливий Георгій Гедеон Венжик Хмельницький, князь України» [5]

Головній події другого Чигиринського походу 1678 року передували спроби гетьмана Юрія Хмельницького збільшити чисельність власного війська та шляхом перемовин з польським королем Яном III Собеським, про що свідчить наступний лист, написаний ним у Бендерах в червні 1678 року: «Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польським... Притому з волі і наказу н.і.н. (найвищого і найяснішого - Т. Ч.) Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника Брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк

Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав» [82, С 227]

4.4. Перебіг II Чигиринського походу.

На чолі 90 тис. турецького війська було призначено візиря Кару-Мустафу, а головною метою кампанію визначали здобуття Чигирину – центру Правобережжя, до якого воно дійшло до 9 липня. Не дивлячись на укріпленість Чигирину та наявних 78 гармат проти 175 турецьких та 15-30 тис. залоги, у Москві виникли занепокоєння щодо стійкості міста, а саме тому 50 тис. московське на чолі Г. Ромодановського та 30 тис. козацьке військо І. Самойловича вирушило на деблокаду стратегічного аванпосту на Правобережжі. Внаслідок важких боїв чигиринському гарнізону та московсько-козацькому війську довелося розпочати евакуацію з Чигирину – місто було знищене. Вирішальної перемоги над московсько-козацьким військом візир Кара-Мустафа досягти не зміг – супротивник успішно повернувся на Лівобережжя. Перші втратили 30 тис. чол, а другі - 10 тис. вбитими та 15 тис. пораненими. Военна кампанія завершилася на користь Османської імперії, якій вдалося встановити владу свого васалу, Ю. Хмельницького на Правобережжі, сплундрованому бойовими діями між різними сторонами. [20]

Про характер бойових дій та проблеми з обороною Чигирини детально свідчить очевидець тих подій Іван Мазепа, який перебував на службі у гетьмана Івана Самойловича:

«У нас у поході з Ромодановським людей було багато, а на боях було їх мало, тільки солдатські полки та стрілецькі накази та й стрільців було небагато; інше все ховалося в обозі на возах, від рейтарів, містових дворян та дітей боярських лише один крик. Гетьман багато разів посилав до них, а вони не йшли, і гетьман змушений був послати у бій усі свої козацькі полки, а сам залишився зі своїм двором та драгунами, які завжди знаходилися невідлучно при ньому. З царського війська безперервно

натовпами бігали ратні люди, тож коли військо дійшло до Чигирина, то його залишилася ледь половина проти того числа, яке було на початку походу. Тому Ромодановському не залишилося більше нічого як йти» [44, С. 343]

Однією з особливостей влади Юрія Хмельницького на Правобережжі, було виникнення «інституту наказних гетьманів» - вони призначалися самим гетьманом, мали широкі повноваження, необхідні для вирішення військово-адміністративних потреб. Прикладами цього слугує універсал до Канева та канівських жителів від 23 серпня 1678 року, виданого під Іраклієвим:

«Звіщаємо і до відома подаємо цим нашим універсалом, кому про те відати належить, тобто пану полковнику канівському, панам сотникам, осавулам, отаману, війту, бурмістру, і всім начальникам, і меншим, що належать до того ж полку по містах, містечках і селах.

Козакам і черні бажаємо доброго здоров'я і щасливого поведження від Господа Бога на довгі літа заживати, як самим нам.

Коли після виходу нашого із численними нашими військами найяснішого і непереможного, султанової величності, ще минулого року, прийняли ми під оборону нашу і дбали міцно, щоб ваша милість до розору не прийшли, то кріпко умовлялися ми, що, за захистом того ж найяснішого, султанової величності, і ханської величності кримського, і за нашим, пробули ви у доброму здоров'ї і при маєтностях своїх нашою силою та милістю вітцівською, бо як отчич приклав я дбання, так і тепер поновлюю, і цим нашим універсалом уродженого нашого пана Івана Яненченка Хмельницького для навернення під нашу владу вашого полку відпустили ми з частиною татар, приймаючи вашу милість під оборону нашу, не під таку, як ви були під московською і яку пізнали ви, ваші милості, як вона любу нашу Вітчизну до пагуби привела. Наостанок і теперішнього року прийшовши начебто на поміч до Чигирина зі своїми московськими силами, князь Ромодановський із задніпровським гетьманом не стримав сил найяснішого, султанової величності, і хана кримського і дав випалити вогнем до основи

місто Чигирин, і багато душ незчисленних християнських погубили, а самі, назад із соромом відходячи до Дніпра, з табором безліч людей: і козаків, і москви погубили і під меча й у полон віддали. Бога ради, по-батьківському наказую вашій милості, щоб наша сторона не була до основи розорена, до нас прихилийтеся, оскільки маєте час, просіть помочі у вельможного візира, оскільки сам особою своєю пробуває, і з нашою милістю не повабитесь до християнського кровопролиття і розорення міст та Божих церков через холодний московський захист, якого не бачачи, ваша милість до нас із дружбою та з послухом своїм відзивайтеся і знатних людей присилайте, а захочете, то й самі до нас приїжджайте. А коли ваша милість явитесь до нас, сприйнявши наказа, то в доброму здоров'ї повернетесь. А коли нас не послухаєте і коли прийдете до розору й пагуби, потім, ваші милості, не жалійте й ні на кого не нарікайте, що вчасно вас не звідомили. По цьому нашу милість пересилаючи, Господу Богу на збереження передаємо. [12, С. 276-277]

На користь сили новоутвореного «інституту наказних гетьманів» свідчить той факт, що Канів відмовився визнати владу гетьмана Юрія Хмельницького за що був захоплений 4 вересня 1678 року та підданий розоренню. Подібні репресії швидко призвели до переходу під гетьманську владу Жаботина, Мошни, Черкасів та Корсуня. Відповідно, в «північній зоні» діяльність наказного гетьмана Івана Яненка була вдалою. В «західній зоні» наказний гетьман Остап Астаматій досяг успіхів і після року бойових дій визволив Немирів, Меджибіж та Бар від окупації коронного війська. Останні події дають більше розуміння політики Юрія Хмельницького: Астаматій відмовився визнавати турецьку владу за що особисто був страчений гетьманом, разом з іншими непокірними представниками старшини. [82, С. 228]

Наступні дії гетьмана Юрія Хмельницького з точки зору військових дій мають нетиповий характер і радше свідчать про важливість економічного фактору у керуванні Правобережною Україною: 27-го грудня 1678 року

Юрій Хмельницький видає універсал до Лівобережної України з закликом підкоритися його владі та видає наказ наказному гетьману Івану Яненку розпочати похід заручившись підтримкою з боку білгородських татар. Перший рейд не мав істотного успіху, проте наступний був більш вдалим: швидко захоплено Чигрин, Дуброва, Горошин, Городище, Жовнин. Гетьман розіслав універсали з закликом переселятися на Правобережжя, на які відгукнулося декілька тисяч з мирного населення, яких згодом було розселено під Жаботином. Окрім цієї зазначеної причини, похід не мав примітних успіхів і завершився у лютому 1679 року. Подібна акція спричинила занепокоєння в Москві, яка згодом поставила за мету переселити населення Правобережжя на Лівий берег з метою остаточної ліквідації демографічного ресурсу у гетьмана Юрія Хмельницького, яка зазнавала нестачі людського ресурсу. [44, С. 350-353]

В турецькій політиці щодо Правобережної України відбуваються зміни, внаслідок яких було усунуто від гетьманства Юрія Хмельницького у 1681 році. Існує ряд версій щодо обставин відсторонень від влади, серед яких страта у Кам'янці-Подільському чи заслання в один з православних монастирів Егейського моря. Ймовірно, усунення сталося внаслідок нездатності заручитися підтримкою населення, ворожі дії щодо нього та старшини через хворобу епілепсією, конфлікт з торгівельними колами і провадити політику в турецьких інтересах. Окрім того, неодноразові погрози розпочати бойові дії проти Речі Посполитої. [57]

Правління Правобережною Україною було передано під владу молдавського господаря Георге Дуки, який правив в якості турецького ставленика. Того ж року велися переговори між Москвою та Стамбулом щодо укладення мирного договору. В цьому процесі активну участь брав лівобережний гетьман Іван Самойлович, який будучи більш обізнаним у реаліях регіональної політики зауважував необхідність встановлення кордону по р. Дністер та р. Південний Буг, створення між ними незаселеної зони, а також необхідності звернути увагу на позицію Запорізької Січі з приводу

цього. Про побоювання Івана Самойловича свідчить факт того, що протягом 1681 року велися активні фортифікаційні роботи на підвладних йому землях, з Києвом включно. [44, С. 356-358]

В той самий час, на підвладній Речі Посполитій частині Правобережної України концентрується значна частка старшини та козацтва, яка не поділяла турецької та московської зовнішньополітичної орієнтації. Зважаючи на загальне спустошення краю, неефективність польського підходу до керування краєм дедалі очевиднішим стає потреба відновлення козацького полкового устрою для відродження потенціалу Правобережної України. Для вдоволення матеріальних потреб та соціальних потреб козацтва до справи долучився особисто король Ян III Собеський, оскільки вбачав у козацтві воєнну силу, здатну до оборони як краю, так і держави. Першим старшим серед них призначаються полковник Олександр Урбанович. [82, С. 233]

Наприкінці 1681 року гетьман Іван Самойлович відряджає посольство, очолюване військовим товаришем Іваном Мазепою та гадяцьким полковником Михайлом Самойловичем до Москви. Його мета полягала у тому, щоб отримати дозвіл від московського царя на розселення українців-переселенців з Правобережжя на території Слобідських полків. Ця територія не підпорядковувалася українським гетьманам, проте було зоною спільної колонізації як русинами, так і московітами, з метою створення потужного прикордоння Московського царства проти набігів з боку Кримського ханства. Про масштаби еміграції та великого згону населення свідчить факт того, що на Лівобережній Україні зосередилося 20 тис. сімей. Колонізаційне питання викликало розходження у поглядах: край був істотно заселений через вплив попередніх конфліктів, в Москві побоювалися зростання українського елементу в регіоні. Намірами українського гетьмана було створити умови для перепорядкування слобідських полків своїй владі. Окрім того, нерідко переселенці з лівобережжя будучи жителями Слобідської України відбирали землі, що належали жителям Гетьманщини. Примітно, що

українське посольство використовувало як аргумент факт того, що з приєднанням Слобідських полків до Гетьманщини ситуація істотно не зміниться, оскільки вищезгадані края перебували під владою московського царя. [44, С. 360-361]

Укладений мирний договір у Бахчисараї між Османською імперією та Московським царством у 1681 році значно зменшив інтенсивність бойових дій на українських землях та призвів до нового перерозподілу сфер впливу і, до чергового закріплення роздробленості українських земель. Примітно, що у підписанні договору брала участь Лівобережна Україна через свого представника Семена Раковича і московською стороною було прийнято до уваги рекомендації Івана Самойловича. Так, сторони узгодили незаселеність земель між р. Південний Буг та р. Дніпро, формальна незалежність Запорізької Січі, дозвіл козакам займатися риболовними та чумацькими промислами у лиманах та р. Дніпро до Чорного моря включно, право татар здійснювати кочівництво та полювання в степових зонах. За українською стороною закріплювалася влада над такими містами Правобережжя як Васильків, Трипіллям, Києвом, Радомишлем, турецькою – південна Київщина та Поділля. Доброчесність сторін щодо виконання умов договору проявлятиметься у подальших подіях. [85]

Новий правитель Правобережної України, Георге Дука розпочав відродження козацько-полкового устрою на підвладній території, а також інститут гетьманства, призначивши на цю посаду Яна Драгинича. По всій території України було розіслано «зазивні листи» з закликом переселятися на Правобережну Україну, що супроводжувалося наданням пільг:

«Відомо чинимо цим нашим універсалом, кому тільки знати про те належить. Жителям корсунським і всім того полку як військовому товариству, і посполитим людям доброго від Бога воєприятти здоров'я бажаю і спокійного житія. Незабаром після відібрання володіння української

землі відразу ж ретельно почав докладати радість, щоб спустошена Україна знову цвіла в поселенні людей. Корсунь місце та весь полк до Корсуні належний дав їм у поселення уроженому і мужньому і в справах військових майстерному пану Івану Губаренку охорону і корсунське полковництво, щоб людей з усіх боків як давніх жителів, так і прийдешніх збирав, якимось людям дає свободу на 15 років, що ні меншої від нас образи не побачать, і більше дозволяємо вино сидіти, мед ставити, пива варити і всякі вільності собі вживати, які й раніше цього бували, і від татар жодні перепони не будуть мати і купцем торги свої різні відправляти нашу милість оголошуємо, що для кращої віри рукою своєю підписую і печатку з канцелярії нашої наказали приготувати. З Немирова, 20 листопада 1681 року. Дука, воєвода» [44, С. 367]

Припускаємо, що молдавський господар цілеспрямовано зазначив серед прав колоністів вільно займатися виготовленням алкоголю. Так, на Лівобережній Україні права на гуральницький промисел та збір відповідних мит належало гетьману, який коштом від даних надходжень утримував охотне військо – регулярне наймане військо, яке значній мірі зосередилося під владою Івана Самойловича з сердюцьким кампаній Петра Дорошенка та компанійців Дем'яна Многогрішного. Опора на військо такого типу свідчило про недовіру гетьмана до мінливого козацького елемента та побоювання перевороту, подібно до того, якому брав участь сам Самойлович проти попереднього гетьмана. [70, С. 76-78]

Разом з тим, неможливість утримання даного війська загрожувала важкими наслідками: наприклад, переходом найманців на бік ворога, про що детально описував сучасник кондот'єрства Ніколо Мак'явеллі в своїй праці «Державець» [52]

Про слушність цих побоювань свідчить діалог гетьманського посла Івана Мазепи в Москві, який на питання про можливість розпуску охотницького війська відповідав наступне: «Якщо охочих козаків розпустити, то вони всі

підуть на той бік до Драгинич, і від тих людей стануть сварки та запали. Люди вони бездомні і звикли жити у сваволі: таким людям молдавський воєвода буде радий. Інші доходи взяти ніде. Якщо орендні збори залишити, то доведеться покласти на посполитий народ побор, а це буде малоросійським людям ще неприємніше. Нинішній орендний відкупний дохід тільки тим людям неприємний, які раніше тримали шинки, та й тим, правду сказати, досадити нічого. Хто захоче, той і тепер може тим промислом промишляти, нехай тільки з'явиться до відкупника; а побор, покладений на весь посполитий народ, буде однаково обтяжений» [44, С. 367]

4.5. Участь козаків у війні Священної ліги.

Побоювання загрози з боку Георге Дуки виявилися безпідставними – будучи васалом турецького султана, він змушений був брати участь у війні проти Священної ліги, що стало нагодою для місцевого козацтва підняти повстання визнати владу пропольського козацького гетьмана Стефана Куницького у 1683 році. У Віденській битві 12 вересня, з обох боків брали участь українські козаки: на стороні османів - під командуванням Георге Дуки, Священної Ліги - під командуванням Яна III Собеського. Відзначимо, що загалом у союзницькій кампанії Яна III Собеського брало участь від 150 (під час Віденської битви) до 5 тис. правобережних козаків у подальших, таких як за Естергом, битви за Паркани 9 жовтня та Сечани 15 листопада. [79, 14]

В контексті війни Священної Ліги проти Османської імперії, основним бойовим театром дій для правобережного козацтва був молдовський. Так, українське козацьке військо на чолі гетьмана Стефана Куницького у грудні 1683 року розпочало похід в Буджак. Його мета полягала у паралізуванні сил васалів турецького султана для відрізання турецького війська на чолі Кара-Мустафи від допомоги. Після успішної облоги м. Нагаї, козацьке військо здобуло Кишинів, об'єднавшись з військом Штефана Петручейку – пропольським претендентом на господарство в Молдовському князівстві.

Наступною битвою козацько-молдавського війська була під Кіцканами 4 грудня, і завершилася перемогою над турецько-татарськими силами Ялапаші, що дозволило в подальшому захопити, Ізмаїл, Кілію та Аккерман. Врешті-решт, переможний похід козацько-молдовських військ було зупинено 12 тис. військом на чолі з кримським принцем Хаджі Гіреєм в битві при с. Тобак (Східніше м. Рені). Невдала переправа козацького війська призвела до усунення Стефана Куницького від влади в січні 1684 року. На Могилівській раді було обрано новим гетьманом Андрія Могила, а королем затверджено 30 січня, що дозволяє включно з вживаною щодо цього титулатурою встановити відродження автономного статусу Правобережної України. [82, С. 234-237]

Зважаючи на складне становище Османської імперії у війні проти Священної Ліги в Московському царстві дедалі активніше розглядали можливість втрутитися у війну на стороні останніх. З метою зондування та переговорів в Батурин прибуло наприкінці жовтня 1684 року посольство на чолі з думним дяком Ємельяном Українцевим. Гетьманом було висловлена негативна оцінка щодо приєднання до війни, зважаючи на непослідовність влади Речі Посполитої, загрози українським землям та значні ресурси Османської імперії. Не переконав Самойловича релігійний чинник. Ймовірно, лівобережний гетьман був зацікавлений у послабленні Речі Посполитої. [44, С. 375]

Про зацікавленість Івана Самойловича саме західним напрямком свідчить активізація дій на Лівобережній Україні: так, внаслідок активних дій агентів у другій половині 1684 року та особистих початкових невдач гетьмана Андрія Могили з Правобережної України емігрувало на протилежний берег 4 тис козаків, що було значним ударом по військовому потенціалу прикордоння Речі Посполитої. Натомість, Андрію Могилі вдалося поширити козацьку юрисдикцію до р. Случ та посилити процес демографічного та економічного відродження краю. Правобережне козацьке військо успішно діє включно з коронним в битві під Цецорою у грудні 1684 році, що призводить до розширення їх прав рішенням Вального сему від 16

лютого 1685 року. Наступний рік козаки спільно з коронним військом здійснять други спільний похід під Цецору та вестимуть бої з визволення земель навколо Кам'янця-Подільського. В цілому, бойові дії на Правобережній Україні триватимуть до кінця 1680-х років. [82, С. 238-239]

Під час останніх років правління гетьмана Івана Самойловича, окрім спроб підпорядкувати все Правобережжя своїй владі відбувається подія з далекосяжними наслідками, а саме – обрання в лютому 1685 року київським митрополитом Гедеона Четвертинського, який висловив готовність довершити підпорядкування української церкви Московському патріархату, що цілком відповідало державним інтересам Московського царства та розпочало добу духовного поневолення України. На початку 1686 року в Москві дедалі сильніше сиплюються до укладення нового договору з Річчю Посполитою проти Османської імперії, чому чинив активні перешкоди гетьман Іван Самойлович, що спричинить занепокоєння в Москві. Врешті-решт, між сторонами було укладено Вічний мир, який визначав визнання сторонами сфер впливу, зняття територіальних претензій, визнавався сюзеренітет московського царя над Запорізькою Січчю, на користь Речі Посполитої сплачувалося 146 тис. рублів, натомість вона гарантувала визнання прав православного населення, встановлювався алгоритм військової взаємодії у випадку вторгнення кримських татар чи турецьких військ на свої землі. Хоча укладення Вічного миру призводило до нівелювання можливостей продовжувати боротьбу за об'єднання Української козацької держави, воно значно зменшило руйнівний вплив на українські землі, спустошені тривалими війнами, спричиненими не лише діями іноземних монархів, але й амбітністю, мінливістю та недалекоглядністю козацької старшини та гетьманів. [44, С. 379-382]

Князю В. Голіцину, який прагнув змістити невдачу за Кримський похід на інших, було відомо про настрої серед козацької старшини Лівобережної України, яка побоювалася прагнення гетьмана Івана Самойловича встановити сподкову династичну владу. Другим чинником у діях князя В. Голіцина було

побоювання що віддалене від меж Московського царства та Війська Запорозького експедиційні війська дедалі більше залежали від козацької старшини й та політичної волі Івана Самойловича.

Дії московського князя були наступними: з спільного козацько-московського війська було відсторонено Григорія Самойловича, а також організовано виступ козацької старшини проти Івана Самойловича, який оформився у колективний донос під час перебування військ у таборі на р. Кильчені. Зокрема, у поданому доносі, старшина звинувачувала Івана Самойловича у самовладстві, прагненні встановити власну династію, а також таємних переговорах з іноземними державами. Укладачі доносу закликали усунути гетьмана від влади, про що згодом князь В. Голіцин повідомив владу у Москві. [80, С. 384-388]

Укладачі доносу на гетьмана І. Самойловича ділилися умовно на декілька груп: «дорошенківців», представлених генеральним суддею Михайлом Вуяхевичем, Г. Галаганом, Я. Лизогубом та В. Кочубеем ресентом Генеральної військової канцелярії) - їх очолював генеральний осавул І. Мазепа. Другі були представлені: генеральний писарем С. Прокоповичем і генеральним обозним В. Борковським. Коли козацько-московське військо дійшло р. Коломак, князь В. Голіцин отримав дозвіл на усунення Івана Самойловича від гетьманської влади, що і було виконано - 23 липня 1687 року Самойловича було позбавлено влади та заарештовано разом з своїми прибічниками та сім'єю. Швидкий арешт гетьмана Івана Самойловича спричинив до заворушень у козацьких військах. Попередньо, козацькі полки в гетьманському таборі були оточені московськими військами, які мали упередити вихід ситуації з під контролю. Подібна практика мала місце у 1663 році під час Чорної Ради, на якій було скинуто Якіма Сомка та "обрано" гетьманом Івана Брюховецького. Не стало виключенням військо Григорія Самойловича, яке перебувало окремо під Запоріжжям. Григорій Самойлович, дізнавшись про події на р. Коломак,, вирушив з

підпорядкованим йому козацьким військом до фортеці Кодак, ближче до Кримських степів, Віддана Самойловичу частина козацької старшини на чолі з прилуцьким полковником Л. Горленком закликала Григорія Самойловича вступити у переговори з Кримським ханством для отримання військової допомоги, однак цю ідею він не встиг реалізувати - в стані його військ почалися повстання, яке швидко охопило прилуцький полк. Примітною рисою заворушень у військах було те, що рядові козаки часто розправлялися з представниками козацької старшини. Врешті-решт, представники козацької старшини видали Григорія Самойловича московській владі. [13, С. 223-227]

Після завершення приборкання заворушень, викликаних усуненням від гетьманства Івана Самойловича, 25 липня 1687 року московськими урядниками на р. Коломак було скликано військову раду, мета якої полягала в обранні нового гетьмана Лівобережної України. В сутності, найголовнішою людиною на Коломацькій раді був князь В. Голіцин, який мав намір поставити більш лояльного щодо Москви гетьмана з числа своїх фаворитів, що в сукупності з новими заворушеннями у козацькому таборі сприяли швидшому обранню нового гетьмана. [80, С. 223-227]

Новим гетьманом Лівобережної України було "обрано" Івана Мазепу, колишнього генерального осавула при попередньому гетьмані та одного з делегатів українських послів у Москві. Ці події дають всі підстави назвати їх Коломацьким переворотом, який завершився укладенням, традиційно, нових статей, що визначали природу міжвідносин між Лівобережною Україною та Московським царством — Коломацьких статей, які вкотре закріплювали військову присутність на українських землях, представлену воєводами, посилення впливу Москви. Старшина, політичні настрої якої неодноразово змінювалися, позбавлялася значного впливу. В сутності своїй, Коломацькі статі вчергове фіксували поступову втрату Українською козацькою державою своїх позицій. [28, С. 243-247]

Суттєвою перевагою "Коломацьких статей" для Козацької держави було те, що саме Івана Мазепу було обрано гетьманом. Не було більш впливової за нього особи в Московському царстві, отриманням ним цієї посади було спричинене його зв'язкам з князем В. Голіциним, який, подібно до Івана Мазепи, був прихильником ідеї реформування країни. Він мав достатньо політичного впливу, зв'язків, знань про міжнародну політику, що було корисне владним колам Московського царства, через що він мав більше можливостей для правління на Лівобережжі. Зростання його впливу на Лівобережній Україні, і в Московському царстві призведе до того, що певна частка пунктів Коломацьких статей втратять свою фактичну чинність, чому, в тому числі, сприятиме особиста дружба з правителем Московського царства Петром I і усвідомлення його урядом необхідності у козацькій військовій силі для ведення війн з сусідніми державами. [80, С. 256-265]

Висновки

Таким чином, ми дійшли висновку, що роками найбільшої кризи влади в часи існування української державності XVII ст. є доба, що увійшла в історію під назвою Руїна, яка супроводжувалася не тільки братовбивчою громадянською війною, але мала всі ознаки іноземної інтервенції з боку провідних держав Східної Європи. Одним з чинників, що призвів до виникнення передумов кризи – невдача спроби гетьмана Богдана Хмельницького встановити династичну форму правління у Війську Запорізькому. Його наступник, Юрій Хмельницький, був нездатен правити новоутвореною державою і на зміну йому обійняв гетьманство Іван Виговський – най здібніший з поміж усіх ймовірних претендентів на гетьманську булаву. Усвідомлюючи неможливість співіснування з Московським царством через політичні, соціальні та національні відмінності, ним розпочався процес реалізації концепції триєдиної конфедеративної держави – Речі Посполитої трьох Народів, відомий у зовнішньополітичній історії Східної Європи як Гадяцький договір 1658 року, один з ідеологів якого виступав генеральний писар Юрій Немирич, один з засновників концепції Великого князівства Руського.

В очах значної частки населення Війська Запорозького, рядового та старшинського козацтва, реалізація подібної державної концепції загрожувала втратою здобутих вольностей і саме тому популярності вона не набула, про що свідчить ряд повстань проти гетьманської влади, підтримуваних Московським царством. Уважно спостерігаючи за подіями в Війську Запорізькому і усвідомивши нові політичні виклики, московським царем Олексієм I Романовим було прийнято рішення розпочати інтервенцію на українські землі, доля якої визначилася у Конотопській битві 27 червня 1659 року. Скористатися здобутою перемогою Іван Виговський не зміг через дії Івана Сірка, політична недалекоглядність якого неодноразово завдасть шкоди українській державності протягом наступних подій.

Зречення від гетьманської булави Іваном Виговським у Германівці 11 вересня 1659 року та повернення Юрія Хмельницького значно погіршило міжнародне становище Війська Запорізького, яке з кожною зміною зовнішньополітичного вектору втрачало здобуте за Хмельниччини «права та вольності». Сама ідея можливості змінювати зовнішньополітичну орієнтацію призвела до зростання самочинства козацької старшини та висуванню на гетьманську владу амбітних діячів з його середовища, які сприймали себе єдиними можливими правителями Української козацької держави. Бойові дії, що тривали з 1663-1686 років призвели до спустошення переважної частини Правобережної України, не дивлячись на більшу, у порівнянні з Лівобережною Україною, часткою оборонних споруд, нерідко у протистоянні за верховну владу, гетьмани здійснювали різновид демографічної війни, який увійшов в історію під назвою згони – примусового переселення мирного населення на свої території, що підривало військово-економічний ресурс однієї сторони, та посилювало іншої. Одним з результатів подібної політики з боку гетьмана Івана Самойловича було посилення української колонізації історико-географічного регіону такого, як Слобожанщина, за право володіння якою лівобережні гетьмани вели перемовини з урядом Московського царства.

Окрім громадянської війни, що охопила території Української козацької держави, в її внутрішні справи втручалися провідні держави Східної Європи, мета яких полягала у встановленні своєї влади над українськими землями за посередництва лояльних центральному уряду гетьманів, що супроводжувалося задіянням безпосередньо власних військ для вирішення даних стратегічних задач в регіоні.

Мінливість настроїв козацьких верств суспільства та старшини призвело до усвідомлення гетьманами важливості наявності особисто відданих їм військ, що спричинило розквіт найманих військ на території Української козацької держави: сердюків (Правобережна Україна) та компанійців (Лівобережна Україна), які отримували платню особисто від гетьманів, яким

були відданими і на користь яких здійснювали гарнізонну, гвардійську, а також каральні дії щодо міст та сіл, які демонстрували непокору центральній владі.

Спроби українських гетьманів об'єднати Українську козацьку державу під своєю владою всупереч укладеним Андрусівському перемир'ю 1667 року та Вічному 1686 року зазнали невдачі через економічну та демографічну спустошеність Правобережної України, посилення іноземного впливу на територіях, поділених на сфери впливу згідно вищезазначених договорів, послаблення влади вищих адміністративних, військових державних органів, непостійність настроїв козацької верстви суспільства та амбітність козацької старшини, а також, найголовніше – кризу розвитку ідеї Української державності, яка перебувала в стагнації через збереження впливу ідеї «корпоративності».

Після усунення від влади лівобережного гетьмана Івана Самойловича, на Коломацькій раді, за втручання московської влади було обрано Івана Мазепу – лояльного ставленика Московського царства, який усвідомивши помилки попереднього реґіментаря відмовився від спроб об'єднання земель Української козацької держави в короткочасній перспективі, усвідомлюючи необхідність збільшення власного військового, економічного потенціалу, політичного впливу, і найголовніше – сприятливого зовнішньополітичного становища, яке виникне на початку XVII століття.

Список джерел та літератури

Джерела

1. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1991. 642 с.
2. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/rametext.htm> (дата звернення: 21.01.20)
3. Отписка к царю гетмана Брюховецкого, в которой донося о наступательном движении польских войск в Малороссии, просит о присылке подкреплений, 1663 г, 11 – 12 ноября // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15 - ти т.]. СПб, 1861-1892. Т. 5 : док № 84. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1867. VIII, 335 с.
Отписка царю гетмана Демьяна Многогрешного о неприязненных действиях Петра Дорошенка и съ просьбой о присылке ратных людей, 1669 г, июля 10. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15 - ти т.], Т 9, док № 6, СПб, 1877, Тип. Эдуарда Праца, 542 с.
4. Отписки переяславського полковника Дмитрия Райча к гетману о действиях и намерениях Дорошенка и белгородських татар и с просьбою к нему, полковнику, людей на помощь и пороху. 1669, ноября 16 // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15 - ти т.], Т 9, док № 33, СПб, 1877, Тип. Эдуарда Праца, 542 с.
5. Прелестный лист Ю. Б. Хмельницкого к гетману Самойловичу». Руина // Вестник Европы, № 8. 1880
6. Сказка хорунжого Василя Свиридова о действиях гетмана Демьяна Многогрешного против татар и покорности ему некоторых городов и мистечек Лубенского полка. 1669, октября 27// Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15 - ти т.], Т 9, док № 20, СПб, 1877, Тип. Эдуарда Праца, 542 с.
7. Царская грамота гетману Петру Дорошенко о том, чтобы он своими действиями не нарушал Андрусовского договора. 1669 г, июля 21// Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : [В 15 - ти т.], Т 9, док № 7, СПб, 1877, Тип. Эдуарда Праца, 542 с.

Література

8. Антоній Й. Іван Богун – козацький полковник: [іст. оповідання] / Др. Антоній Й.; [пер. з польс. Ірини Ремішевської; упоряд.: Дмитро Вашук, Василь Кононенко]. К.; Кам'янець-Подільський: «Медобори», 2006, 2012. 192 с.
9. Антонович В. Коротка історія козаччини. Видання третє / Українська вільна академія наук. Вінніпег; Давфін, 1971. 262 с.
10. Бабулин И. Б. Битва под Конотопом. 28 июня 1659 года. М.: Цейхгауз, 2009. 48 с.
11. Бабулин И. Б. Каневская битва 16 июля 1662 г. Забытая победа. М.: Русские Витязи, 2015, 88 с.
12. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории : [в 2 ч.] / собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. - Москва : В Унив. Тип., 1858 - 1859. Ч. 1 : 1649-1687. 1858, 339с.
13. Борисенко В. Й, Бульвінський А. Г, Візер В.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т іст. освіти. Київ: Старий світ, 2006. 276 с.
14. Букет Є. Георге Дука — господар Молдови і України. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/02/19/george-duka-gospodar-moldovy-i-ukrayiny/> (Дата звернення: 28.10.2023)
15. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Репринтне видання: У 4 т. К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. Т.2. 398 с.
16. Воронков Н. Ромодановский, Григорий Григорьевич // Русский биографический словарь : в 25 томах. Т XII, СПб, М., 1896-1918, 812 с.
17. Вуйцик З. Ян II Казимир Ваза // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т — Я, С. 741. 784 с.
18. Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2: Кадэцкі корпус. Яцкевіч / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў. Мн.: БелЭн, 2006. 792 с.
19. Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет / Наук. ред. В. Степанков. Міністерство світи і науки України; Кам'янець-Подільський державний університет; Науково-дослідний інститут козацтва. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 196 с.
20. Галушка А. Чигиринські оборони 1677 і 1678 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с.: іл..

URL: http://www.history.org.ua/?termin=chygyrynski_oborony (Дата звернення: 25.11.2023)

21. Горобець В. "Волимо царя східного..." Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. К.: Критика, 2007. 464 с
22. Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки» НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2013. 200 с.
23. Горобець В. М. Брюховецький Іван Мартинович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1, 688 с.
24. Горобець В. М. Підгаєцький договір України з Польщею 1667 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2011. Т. 8 : Па Прик. С 230, 520 с
25. Горобець В. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. Кн. 1. 400 с.
26. Горобець В.М. Глухівська оборона 1664. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Glukhivska_oborona_1664 (Дата звернення: 12.11.19)
27. Грабовецький В.В. Височан Семен (Сень) Гнатович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vysochan_S (Дата звернення: 30.01.20)
28. Грушевський М. Історія України-Русі. Т.9. Кн. І. К.,1996, 880 с.
29. Гурбик О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б.Хмельницького (1656–1657 рр.). Український історичний журнал, 2008, № 6. С. 57-86.
30. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 223 с.
31. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., виправл. й доповн. / Упорядн.: М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Львівське відділення, Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2007. 808 с.
32. Дзира Я. Децик. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2004, 518 с.
33. Дзюба О. Йосиф Нелюбович-Тукальський // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2005. Т. 3, 672 с.

34. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т II (від половини XVII століття). Видання друге. К.: Глобус, 1992. 349 с.
35. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985, 712 с.
36. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2003. Т. 1, 688 с.
37. Заславський В. Королівський тракт Жовківщини. Частина 4. Вікно у Європу. URL: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/50073/ (Дата звернення:10.01.20)
38. Ивонина Л.И. Ян Собеский - легенда и реальность // Вестник Санкт -Петербургского университета. История. 2018. Т. 63. Вып. 4. С. 1177–1202
39. Карасевич А. О., Левківський К. М., Карасевич О.О. Політичні портрети України у XVII – XVIII століттях. Частина I. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Karasevych_Anatolii/Politychni_portrety_Ukrainy_u_KhVII-KhVIII_stolittiakh_Chastyna_1.pdf (Дата звернення: 11.01.20)
40. Карнович Е.П. Очерки и рассказы из старинного быта Польши. Ян Собеский под Веною. URL: <http://testlib.meta.ua/book/251750/read/> (Дата звернення: 23.01.20)
41. Касажэцкі К. Бітва пад Палонкай 28 чэрвеня 1660 г. URL: <http://www.belhistory.eu/kshyshtaf-kasazhecki-bitva-pad-palonkaj-28-chervenya-1660-g/> (Дата звернення: 11.01.20)
42. Коваленко Л. Иван Богун – полковник Війська Запорозького. URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_02_12.htm (Дата звернення: 11.01.20)
43. Коваленко Ю. Облога Глухова 1664 року. URL: <http://history.sumy.ua/research/article/620-oblohahlukhova1664roku.html> (Дата звернення: 13.11.19)
44. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы : [ист. монографіи и исслед.] / Н. И. Костомаров. Москва: Чарли, 1995. 797 с.
45. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. К.: ІІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
46. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка. К.: Критика, 2006. 472 с.
47. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990, 408 с.
48. Курбатов О. А. Из истории военных реформ в России во 2-й половине XVII века. Реорганизация конницы на материалах Новгородского разряда 1650-х-1660-х

- гг./Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М, 2002, 262 с.
49. Лук'янюк В. «Шведський потоп» URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=07&Day=21&a=T> (Дата звернення: 10.01.20)
50. Луняк Є. Криваве різдво Салтикової Дівиці 1664- го року. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Luniak_Yevhen/Kryvave_Rizdvo_Saltykovoii_Divytsi_1664-ho_roku.pdf (Дата звернення: 17.01.20)
51. Луняк Є. Лівобережний похід Яна II Казимира 1663–1664 рр. у висвітленні французького історика Мішеля Руссо де ла Валетта / Є. Луняк // Ніжинська старовина. 2013. Вип. 16, 115-124 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nizhs_2013_16_20 (Дата звернення: 30.04.21)
52. Мак'явеллі Н. Державець. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Machiavelli_Niccolo/Derzhavets.pdf (Дата звернення: 28.10.2023)
53. Малов А.В. Русско – польская война 1654 – 1667 гг. Москва: Цейхгауз, 2006. 48 с.
54. Мицик Ю. А. Дрозденко (Дрозд, Дроздецький) Василь // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2004, Т 2. 518 с.
55. Мицик Ю. Битва під Монтвами 1666 р. в описі польської «Віршованої хроніки». URL: http://shron3.chtyvo.org.ua/Mytsyk_Yurii/Bytva_pid_Montvamy_1666_r_v_opysi_polskoi_Virshovanoi_khroniky.pdf (дата звернення: 17.01.20)
56. Мицик Ю. Опара Степан. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Opara_S (дата звернення: 04.02.2020)
57. Мицик Ю. Хмельницький Юрій // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 391, 784 с.
58. Мицик Ю. Чарнецький Стефан // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2013. Т. 10, 784 с.
59. Модзалевский В. Малороссийский родословник : [в 4 т.] / В. Л. Модзалевский. Киев : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К, 1908 - 1914. Т. 1: А-Д, 1908, 519 с.
60. Мыщык Ю. А. «Літописец» Дворецких – памятник украинского летописания 17 в. «Летописи и хроники. 1984 г.», М, 1988, С. 219-234.

61. Пачобут-Адлянцік Я. Бітва на Басі. URL: <http://imperiaduhu.by/gistoryia/gist-sairednia/sairedn-17-18st/sairedn-17/bitva-na-basi.html> (дата звернення: 10.01.20)
62. Пряник Ю. Слава поразення. URL: <https://warspot.ru/11796-slava-porazheniya> (Дата звернення: 18.01.20)
63. Романцов В. Горб Є. Битва під Монтвами (1666 р.): епізод з історії громадянської війни в Речі Посполитій // Схід. 2010. № 5 (105). С. 108-111.
64. Рудий В. А. Гетьман Іван Виговський – політик, дипломат, полководець / В. А. Рудий // Військово-науковий вісник. 2009, Вип. 11. С. 177-197
65. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / Ред. М. П. Парцей. Львів: Слово, 1992. 304 с.
66. Седов П. В. Оборона Чигирин в 1677 г. // Российское государство в XIV-XVII вв. СПб.: Дмитрий Буланин, 2002. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Sedov.pdf> (дата звернення 21.01.20)
67. Смолій В. А. Степанков В. С. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 7: Українська національна революція (1648-1676 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 1999. 352 с.
68. Смолій В. Володарі гетьманської булави: Іст. портрети. К.: Варта, 1994. 557 с.
69. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет / НАН України. Інститут історії України. К.: Темпора, 2011. 632 с.
70. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. - Київ: Темпора, 2006

71. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Книга VI. 1657-1676. URL: http://www.e-reading.club/bookreader.php/53568/Solov%27ev_-_Istoriya_Rossii_s_drevneiishih_vremen._Kniga_VI._1657-1676.html (Дата звернення 12.01.20)
72. Станіславський В. В. Городоцька битва 1655 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. С. 173. 518 с.
73. Станіславський В.В. Білоцерківська битва 1664 р. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bilotserkivska_bytva_1664 (дата звернення: 29.01.20)
74. Степанков В.С. Зборівська битва 1649 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е-Й. 672 с.
75. Таїрова-Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська Старовина. К., 1992. № 5. С. 43-53.

76. Тимів І. Битва під Журавном 1676 р. URL:
<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/141789/03-Tymiv.pdf?sequence=1>
(Дата звернення: 19.01.20)
77. Федоришен О. Оборона Вінниці 1651 р. Факти і міфи. URL:
<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/320-oleksandr-fedoryshen-oborona-vinnytsi-1651-r-fakty-i-mify> (дата звернення: 19.01.20)
78. Фурсов В.Н. Дудина О.В. Создание и функционирование Белгородского разряда как военно – административной единицы России второй половины XVII в. URL:
<https://cyberleninka.ru/article/n/sozdanie-i-funktsionirovanie-belgorodskogo-razryada-kak-voenno-administrativnoy-i-territorialnoy-edinitsyrossii-vtoroy-poloviny-xvii-v/viewer> (дата звернення: 14.01.20)
79. Чухліб Т. Віденська битва, або Як козаки османців долали. URL:
<http://www.golos.com.ua/article/41852> (Дата звернення: 28.10. 2023)
80. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 - 1714 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с
81. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. - 3-тє вид., випр. і доповн. - К.: В-во імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
82. Чухліб Т. Гетьман П.Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії. URL:
https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Hetman_P_Sukhoviienko_Sukhovii_u_soiuzi_z_Krymskym_khanstvom_protiv_Polschi_i_Rosii.pdf
83. Чухліб Т. Журавненський мирний договір 1676 [Архівовано 29 червня 2016 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2005. — Т. 3 : Е-Й.-С. 176, 672 с
84. Чухліб Т.В, Щербатюк В.М. Лисянська оборона 1664 р. URL:
http://www.history.org.ua/?termin=Lisyanska_oborona_1664 (Дата звернення: 31.01.20)
85. Чухліб Т.В. Бахчисарайський мир 1681 р. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bakhchysarajskij_myr_1681 (Дата звернення: 28.10.2023)

86. Чухліб Т.В. Ставищанська оборона 1664. URL:
http://www.history.org.ua/?termin=Stavyschanska_oborona_1664 (Дата звернення:
02.02.20)
87. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. 2 том. Львів: видавництво «Світ».1991.
457 с.
88. Яковлева Т.Г. Загибель Івана Богуна. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Tairova-Yakovleva_Tetiana/Zahybel_Ivana_Bohuna.pdf (Дата звернення: 11.10.19)
89. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. В., 1934, 178 с.
90. Nawrocki K. Bitwa pod Żarnowem (16 września 1655 r.). Klęska wojsk koronnych króla Jana II Kazimierza w walnej bitwie ze Szwedami. URL:
<https://web.archive.org/web/20100821213855/http://powiat.konskie.pl/pow/aktualnosci/archiwum/2009/lip/09-07-03-1.pdf> (дата доступу: 17.01.20)
91. Red. Jan III Sobieski h. Janina (1629—1696) // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962-1964. T. X/4, zeszyt 163. S. 413-422.